

Дәрістердің қысқаша мазмұны

№1 дәріс

Тақырыбы: Жазу және оның даму кезеңдері

Мақсаты: Жазу және оның дамуы туралы мәлімет, түсінік беру.

Жоспар:

1. Жазудың түрлері.
2. Ұлттық жазуға дейінгі жазулар.

Жазу – адамдардың кеңістік пен уақытқа тәуелді болмай, өмірдің барлық салаларында кең түрде қарым-қатынас жасауына мүмкіндік беретін құрал.

Жазба тіл ауызша тілдегі сөздердің жазбаша түрде әріптердің тіркесімен белгіленуі болып табылады. Бірақ алғашында бұлай болмаған. Жазудың тарихына көз жіберсек, әріппен таңбалаудың кейіннен пайда болғанын көреміз. Жазу өте ерте заманда жасалып, мыңдаған жылдар бойы өзгеріп, дамып келді. Жазудың мыңдаған жыл бойына дамып жетілуімен бірге, оның принциптері де өзгеріп отырады.

1. Пиктографиялық жазу. Бұл жазудың ең алғашқы түрі. Пиктографиялық жазу – суретке негізделген жазу. Сондықтан оны кейде сурет жазуы деп те атайды. Пиктографиялық жазудың таңбалары пиктограммалар деп аталады. Әрбір сурет өздігінен бүтіндей хабарды білдіре алады. Ол хабар графикалық жағынан жеке сөздерге бөлшектенбейді. Осыған орай пиктограмма тілдік нормаларды емес, оның мазмұнын бейнелейді. Сондықтан пиктограммалардың мағынасын әртүрлі тілдерде сөйлейтін адамдар түсіне алатын болған. Пиктографиялық жазуға таңба ретінде адамның, қайықтың, малдың, тоғайдың т.б. суреттері қолданылған. Мысалы, “мен аң аулауға кеттім” дегенді білдіру үшін адамның суретіне қоса тоғайдың және аңның суреті салынған. Сондықтан пиктограмма тілдік формаларды емес, оның мазмұнын бейнелейді. Қазіргі Қазақстан және Орта Азия территориясында ертедегі тайпалар өмірін бейнелейтін, тасқа қашап жазған мұндай жазулар жиі кездеседі. Бұл сияқты тастарға қашалған жабайы аңдар, хайуанаттар, адам бейнелері, аңшылық, садақ тарту, желекті найза ұстау, жыртқыш аңдардан қорғану және т.б. суреттер мал бағып, аң аулаған ертедегі адамдардың киелі түсініктері мен ғұрыптарын бейнелейтін тайпалардың тұңғыш жазуы болды. Ертедегі сурет жазуымен қабаттаса келетін ай мен күн алуандас таңба нұсқалары өрнекті пішінде оюлай салынған бейнелі суреттер пиктографиялық жазудың таңбасы.

Пиктографиялық жазу өте жабайы жазу болды, оның кең мазмұнды ойды түгелімен жазып жеткізуге мүмкіндігі болмады. Пиктографиялық жазудың тәсілін қазірде де кездестіруге болады. Мысалы, көшеде жүрудің тәртібін аңғартатын әр түрлі белгілердің, дүкендер мен шеберханалардың жарнамасындағы бас киім, аяқ киім түрлерінің суреттері, сағаттың, примустың және т.б. суреттерінің пиктографиялық сипаты бар.

2. Пиктографиялық жазудың біртіндеп даму барысында идеографиялық жазу пайда болды. Идеографиялық жазудың таңбалары идеограммалар деп аталады. Пиктографиядан идеографияға көшу өте баяу болды және пиктограммалардан пайда болған идеограммалардың алғашында пәлендей айырмасы да болмады. Идеографиялық жазудың даму барысында идеограммалар пиктограммалардан біртіндеп алшақтап, ақырында идеограммалар белгіленетін заттың сыртқы формасына дәлме-дәл негізделуден қалып, шартты таңбалар ретінде қолданыла бастады. Идеографияның пиктографиядан басты айырмашылығы таңбалардың формасында емес, олардың мағынасында. Идеографиялық таңба (идеограмма) не жеке сөзді немесе оның атауыш бөлшегін белгілейді. Түптеп келген түркі тайпаларының арасында соншама кең тараған идеографиялық жазулар түркі тайпаларының руникалық деп аталатын тұңғыш әріптік жазуының шығуына да белгілі мөлшерде ықпал етіп, әсерін тигізді.

1889 жылы орыс ғалымы Н. М. Ядринцев Монғолиядағы Орхон өзенінің құйылысынан ерекше үлкен төрт қырлы, биіктігі үш метрдей екі құлыптас тапты. Бұл ескерткіштердің үш қырындағы жазулар түп-нұсқа жағынан ХҮІІ ғасырдан бастап Енисей өзені бойынан табылған құпия жазу таңбаларына ұқсас болып шықты. Бұл жазулар сыртқы нұсқалық көрінісі жағынан Скандинавия руналарына ұқсас болғандықтан, шартты түрде руникалық, яғни құпия таңбалар деп аталды. 1894 жылы Күлтегін ескерткішінің тұңғыш аудармасы берілді.

Руникалық жазу тараған географиялық алқапқа барлау жасасақ, ол Монғолия мен Сібірден бері қарай басталып, Жетісуды көктей өтіп, Венгрияға дейінгі ұлан-байтақ аймақтың әр жерінен табылып келді.

Түркі тайпаларының тұңғыш әріптік жазуы болған руникалық алфавиттің шығу тегі әлі күнге дейін шешілмеген жұмбақ. 1894 жылы осы жазудың кілтін тапқан профессор В. Томсен көне түркі руникалық алфавиті арамей (парсы-арамей) әріптік жазуының әсерімен шықты деген жорамалды ұсынған болатын. Түркологтардың біразы осы пікірге қосылды. Ал енді бір ғалымдар (Н. Аристов, И. А. Батманов) бұл ешбір алфавиттің ықпалынсыз-ақ өздігінен жасалып, түркі таңбаларының негізінде туған төл жазу деп санайды. Академик Ю. Клапорт руникалық алфавит көне грек (грек және финикий) жазуымен негіздес деген пікірді ұстанады.

Белгілі түркітанушы ғалым А.С.Аманжолов руникалық жазудың біздің жыл санауымызға дейінгі 1 мың жылдықтың ортасынан біздің заманымыздың 1 мың жылдығының аяқ кезіне дейін түркі тілдес халықтардың қарым-қатынасына қызмет етіп, 1500 жыл бойы қолданыста болған төл жазуы екендігі бүгінде еш күмән туғызбайтындығын айтады [2, 144 б.]

Идеографиялық жазудың үлгілерін өте ертедегі қытай жазуы мен шумер жазуынан көруге болады. Қытай жазуының идеографиялық жүйесі осыдан төрт мың жыл бұрын жасалған болатын. Қытайдың жазу жүйесі әрбір таңбаның дыбыстық тілдегі белгілі бір сөзге сәйкес келіп, соған телінуіне негізделген. Қытай жазуындағы таңбалар біртіндеп өзгеріп, жетіліп, белгілейтін заттар мен құбылыстардың шартты таңбаларына айқындалған.

Идеографиялық жазудағы графикалық таңбалар цифрлар тәрізді: олар сөздің дыбысталуын емес, мағынасын білдіреді. Сондықтан қытай тілінде омонимдер әр түрлі иероглифтермен белгіленеді, бірақ олардың дыбысталуы мен морфологиялық құрылысы біркелкі болады. Жазудың идеографиялық принципін қазіргі тілдердегі сандардың таңбаларынан да көруге болады. Мысалы, “5” деген цифрды алалық. Бұл цифрдың сандық мағынасын орыс та, қазақ та, неміс те, ағылшын да, басқалар да түрліше емес, бірдей ұғынады. Бірақ бұл цифрлардың атының дыбысталуы әр тілде әртүрлі. Цифр белгілі бір ұғымды санның таңбасы ретінде көрсетеді, бірақ ол таңбаның цифр атының дыбысталуына ешбір қатысы болмайды. Осы ерекшелік – идеограммалар мен идеографиялық жазуға да тән нәрсе. Идеограммаларды цифрлар тәрізді таңбалар деп түсіну керек.

Қазіргі кездегі идеограммалар (математикалық, химиялық, астрономиялық, және т.б. ғылыми-техникалық таңбалар) жеке сөзбен немесе сөз тіркестерімен айтылатын ғылыми терминдерді білдіреді. Мысалы, О-“кислород”, -түбір. Ғылым саласында жаңадан пайда болған ұғым, ең алдымен, сөз тіркесімен айтылады да, осыдан кейін барып ол арнаулы таңбамен белгіленеді. Пиктографиялық жазуға қарағанда, идеографиялық жазудағы идеограммалар өзінің мағыналары арқылы тілді дәлірек бейнелейді. Идеографиялық жазу сөйлеудің мазмұнының білдірумен бірге, оның бөлшектері - сөздерді, сөздердің синтаксистік орын тәртібін, кейбір жағдайда сөйлеудің фонетикалық жағынан да ажыратып бере алады.

3. Жазудың даму барысында буын жазуы пайда болады. Жазудың буын жүйесінде таңба буынды белгілейді. Жазудың буын жүйесі шығу тегі мен таңбалардың фонетикалық

мағынасы жағынан бірнеше түрге бөлінеді. Таңбалардың фонетикалық мағынасы жағынан буын жазуын негізгі үш топқа бөліп қарауға болады:

Мұның бірінші түріне ассирио-вавилон, элам, урарт, сына жазулары, майя жазуы, лигатуралы дыбыстық корей жазуы жатады.

Буын жазуының екінші түріне крит-микен буын жазуы, кипр, эфиопия және жапон буын жазулары жатады.

Буын жазуының үшінші түріне үнді жазуының әр түрлі жүйелері (кхарошти, брахми, және т.б.) енеді.

4. Әріп жазуы буын жүйелі жазудан кейін пайда болды. Әріп жазуының пайда болуының дүниежүзілік мәдениеттің дамуы үшін үлкен маңызы болды. Жазу жүйелерінің ішінде әріп жазуы - ең қолайлы жазу. Әр түрлі тілдерде буын саны мен сөздің санынан дыбыстың саны әлдеқайда аз. Осыған орай дыбыстарды таңбалау үшін, әдетте, 20-дан 40-қа дейінгі таңба санының өзі жеткілікті болады. Әріп жазуындағы таңбалардың мұндай шағын мөлшері жазуды меңгеруді, сауаттылыққа үйретуді жеңілдетеді. Әріп жазуы (алфавит) – сөздерді ғана емес, сонымен бірге, олардың дыбыстық жағы мен грамматикалық формаларын да дәлме-дәл белгілеу үшін өте-мөте қолайлы жазу.

Әдебиеттер:

1. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері - Алматы: Өлке, 2010. - 240 б.
2. Уәли Н.М. Графика. Орфография. Орфоэпия. - Алматы, 2018. - 250 б.

№2 дәріс

Тақырыбы: А. Байтұрсынұлы – араб графикасына негізделген қазақ жазуының реформаторы

Мақсаты: Ахмет Байтұрсынұлының араб графикасына қатысты сіңірген еңбегі туралы түсінік беру, оның маңызын түсіндіру.

Жоспар:

1. А. Байтұрсынұлы әліп-биі
2. А. Байтұрсынұлы емле туралы

Қазақ жазу емлесін жөнге салудың орыс графикасынан басқа, төте жолын ұсынған қазақтың ағартушы ғалымы – А. Байтұрсынұлы болды. Ол араб графикасын қазақ дыбысына ыңғайлап, жазба әліпбиі түзу керек деген идея көздеді.

А. Байтұрсынұлы 1910 жылдан бастап қазақ жазуын жетілдірумен айналысты. Сол күндері қазақ халқы өзге түркі халықтары сияқты пайдаланып келген араб таңбаларының дәл сол күйінде қазақ тілінің дыбыстық жүйесін дәл бере алмайтындығын түсініп, былай деп жазды: «Хәріп - тіл үшін шығарылған нәрсе. Олай болса хәріп жоқ деп тілдегі дыбысты жоғалту керек емес, ол дыбысқа жоқ әріпті іздеп табуға керек. Ол жалғыз бізде ғана болған емес, өзге жұртта да болған, хәріпке бола тілді бұзбайды, тілге бола хәріпті бұзып өзгертеді». Осындай білгірлік танытқан А. Байтұрсынұлы араб таңбаларын қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне икемдеп, түзетуді қолға алады да, «XX ғасырға дейін түріктің тілін асыл қалпында алып келген тіл турасындағы абырой мен алғыс қазаққа тиіс», «асыл тіл, түзу емле қазақта боларға тиісті» деп емленің ең жақсысы - дыбыс жүйесінде екеніне көзі жетіп, қазақ тілінің дыбыстық жүйесін зерттей бастады. Араб графикасына негізделген жаңа емлесі 1912 жылдан бастап ұсынылды. «Төте жазу» деген атпен танымал болған бұл графиканы сол кездегі қазақ интеллигенциясы қабылдады және мұсылман медреселері, қазақ-орыс мектептері де қолдана бастады. 1915 жылы жаңа графикамен көптеген қазақ кітаптары басылып шықты.

А. Байтұрсынұлы қазақ тілінің әліпбиін түзу үшін алдымен оның фонетикалық жүйесін талдап береді. Тарихи-лингвистикалық зерттеушілердің пікірлеріне қарағанда,

оның бұл жұмысы – нағыз ғылыми, ғылыми аргументтері күшті, тіпті бүгінгі күннің талабын да өтейтін еңбек болып табылады. А.Байтұрсынов бұл ізденістерінде қазақ тілінің фонологиялық табиғи белгісі – сингармония заңдылықтарына сүйенеді. Бүгінгі фонетист ғалымдар А.Байтұрсынұлы дыбыстар жүйесін сингармофонемалар ретінде дұрыс таныды дейді. Сондай-ақ қазақ алфавитін түзуде (жасауда) болсын, грамматикалық (морфологиялық) категорияларын зерделеуде болсын, А.Байтұрсынұлы тіл біліміндегі парадигмалық жүйені ұстады. Парадигмалық жүйе дегеніміз – тіл бірліктерінің (дыбыстардың, морфологиялық көрсеткіштердің, емлесілік тәртіптердің т.б.) екі түрлі типін қарама-қарсы қойып жүйелеу. Сондықтан қазақ әліпбиін түзуде дыбыстардың дауысты-дауыссыз, жуан-жіңішке, қатаң-ұяң сияқты оппозииттерін негізге алған. Бұл бүгінгі ғылым биігінен (жетістіктерінен) қарағанда өте дәлелді, дұрыс ұстаным болып саналады. Ғалым араб жазулы (таңбалы) қазақтың өз алфавитін (әліпбиін) жасап, ғылым-білім дүниесіне ұсынады. Жүйелілікпен түзілген бұл әліпбиін Ахмет Байтұрсынұлы тәртіпті жазу деп атаймыз деді: «Тәртіпті жазу дегеніміз тілдегі бар дыбыстың бас-басына арналған белгісі (әрпі) бар болса» деп анықтайды. Араб жазуы (әріп таңбалары) – Құран қолданған әліпби, сондықтан оған өзгерістер енгізуге, қысқартуға, өзге таңбаларды қосуға болмайды деген діндар догматиктердің қарсы пікірлері (мақалалары да) болғанына қарамастан, ауыл мұғалімдері, озат ойлы, білімді адамдар тарапынан А.Байтұрсынұлы әліпбиі батыл қолдау табады.

А.Байтұрсынұлы қазақ тілін таңбалайтын графикаға мынандай басты-басты талаптар қояды:

1. Тіл дыбысына жеткілікті-жеткіліксіздігі қанша?
2. Қайсымен басылған я жазылған сөз оңай оқылады?
3. Қайсысымен жазу жеңіл, жазылғанын тану жеңіл?

4. Қайсысы баспаға қолайлы (баспаға сыйымды болуы, жұмыстың өнімді болуы да сонда) ?

5. Үйретуге (сауат ашуға) қайсысы оңтайлы?

6. Көркемдік пен көзге жайлылық жағынан қайсысы артық?

Жазуға осындай талаптар қоя отырып, латын және араб графикаларын салыстырады. Бірінші критерий бойынша араб әрпінен қазақ әліпбиіне 14 әріпті өзгертпестен дайын күйінде алды, 5 әріпке ереже қосып алды. Латын әрпін өзгертпестен алды дегеннің өзінде 15 әрпін-ақ алуға жараған, ал қалған 7 әрпін өзгертіп алуға жараған және ң, й дыбыстарының таңбасын бейнелейтін әріптерді ойдан шығарып таңбалаған. Бұл критерий бойынша араб жазуының таңбалар жүйесі артық болып тұрғанын айтады.

А. Байтұрсынұлы қазақ тілінің дыбыстық жүйесін зерттеу барысында 28 дыбыс түрі барлығын, оның дауысты және дауыссыз болып жіктелетінін, араб харпі қазақ жазуындағы жіңішке дауысты дыбысты ажырату үшін қойылатын белгі - дәйекшені енгізудің қажеттілігін, бұл арқылы тіліміздің төл дыбыс жүйесіне тән үндестік заңы бойынша жуан не жіңішке айтылатын буын табиғатын аңғартуға болатындығын қарапайым тілмен түсіндіріп береді. Сонымен қатар араб алфавитінде жоқ ерін дауыстыларын у дыбысының таңбасына ұқсастырып, жолдың үстіңгі бөлігіне дәйекшелер қою арқылы жаңа әріптер жасайды да, араб графикасын қазақ тіліне ыңғайластырып реформалайды [7, 33 б.].

Қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен оны таңбалайтын әріптер туралы пікірлерін ол 1912 жылдан бастап «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің беттерінде білдіре бастайды. «Айқаптың» 1912 жылғы 9-10 нөмірлерінде «Шаһзаман мырзаға» атты үлкен мақала жазып, онда қазақ дыбыстарын білдірмейтін кейбір араб таңбаларын қазақ алфавитіне енгізбеу керектігін, сөздің тұтас жіңішкелігін білдіру үшін оның алдына дәйекші дейтін таңба қою қажеттігін дәлелдейді. Осы мақалада дыбыс, әріп, дейекші, жуан дыбыс, жіңішке дыбыс, қағида деген қазақша лингвистикалық терминдерді тұңғыш рет кездестіреміз. «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 34 және одан кейінгі сандарында «Жазу мәселесі» деген көлемді мақала жариялап, онда кейбір дауысты дыбыстарды (у, ұ, о, и, е,

ы) таңбалау жайындағы өзінің пікірлерін айтады. Сөйтіп, әрі қарайғы ізденістерінде араб графикасын қазақ жазуы үшін былайша лайықтап алуды ұсынады: 1) қазақ жазуы үшін араб алфавитіндегі жуан дыбыстардың таңбаларын алмау; 2) қазақ тіліндегі ы, е, и, о, ұ, у дыбыстарының әрқайсысына таңба белгілеу; 3) к, г дыбыстарынан басқа дауыссыз дыбыстармен келген сөздердің жіңішкелігін (яғни қазіргі ө, і, у дыбыстарымен айтылатындығын) білдіру үшін сөздің алдынан дәйекше таңба қою. [8, 56 б.]. Демек, А. Байтұрсынов және бірқатар зиялылар қолданып келе жатқан араб әліпбиіне қазақ жазбалары үшін өзгеріс енгізу, яғни реформалау принципін ұсынды.

Ахмет Байтұрсынов қазақ жазуының емлесі туралы ой-пікірлерін өзі редакторы болған «Қазақ» газетінің беттерінде әрі қарай жалғастырып, пікірсайысқа жол берді. Емле мәселесіне келгенде, «Айқап» пен «Қазақ» газеттері қарама-қарсы екі түрлі бағытта болды. «Айқап» бұрынғы дәстүрлі әліпби жүйесі мен емлені қолдаса, «Қазақ газеті» А. Байтұрсыновтың әліпби реформасы мен жаңа емле принциптерін жақтады. Ғалымның реформасы қазақ тілінің табиғатына, яғни, дыбыс үндестігі заңдылығына сүйеніп, ғылыми негізде жасалған болатын. Сөйтіп, қазақ дыбыстарының табиғатын айқындап тануы, ғылымға қазақтың жаңа әліпбиін жасауға мүмкіндік береді. Оның 1912 жылдардан бастап ұсынған осы алфавитке негіздеп алған жаңа жазуы («Жаңа емле» деп аталды) іс жүзінде қолданыла бастады. Қазақ жазуының белгілі бір кезеңінде қолданылған араб графикасы 28 әріпті қамтыды және классикалық араб тілінің фонетикалық жүйесі негізінде жасалды. Барлық әріптер дауыссыз дыбыстарды қамтиды, сонымен қатар созылыңқы дауысты а, у, и әріптері диакритиялық сызықша (жолдың үстіне немесе астына қойылатын) таңбалар арқылы таңбаланады. Араб алфавиті арамей жазуының бір тармағы набатей алфавитінің негізінде пайда болған. Ол VI ғасырда 22 әріпті қамтыса, VIII ғасырда олардың саны 28-ге жетті. Жалпы араб жазуының кемшіліктерімен қоса, алғашқы қазақ баспасөзінің жазу құралы болған араб графикасының қазақ әдеби тілінің қалыптасуына көп септігі тигендігін де айта кетуіміз керек.

Баспа беттерінде жарияланған мәліметтерге қарағанда, 1915 жылдың бір өзінде жаңа емлемен 15-тей кітап басылып шығыпты. Сондай-ақ А. Байтұрсынұлы ұсынған «жаңа емле» 1913 жылдардан бастап мұсылман медреселерінде де, қазақ-орыс мектептерінде де қолданыла бастады. Жалпы А.Байтұрсынұлының бұл жазу жүйесі ұлттық қазақ жазуы деп аталды.

Ахмет Байтұрсынұлының әліпбиіне пікірлер:

Е.Д.Поливанов: «Новая казак-киргизская (Байтурсыновская) орфография» деген мақаласында былай дейді: «Эту последнюю форму, которую приняла казак-киргизская графика в 1924 году я во всяком случае считаю уже не нуждающейся в поправлениях и представляющей последний шаг в историческом формировании национальной графики, которым с полным могут гордиться киргизские деятели просвещения-создатели реформы, как крупным культурным завоеваниям» деген.

Т.Шонанов: «Болашақ ұрпақты молдалардың дүмше дым білместігінен, миссионерлердің жаңашылдығынан құтқару үшін Ахаң жалғыз күресті. Оның жаңа казак алфавитін жасауы іс жүзіндегі ішкі және сыртқы жаулармен күресінің көрінісі болатын, біздің тіліміздегі барлық дыбыстарды сақтай отырып, дыбыс үндестігінің заңдылықтары бойынша жаңа әріптер белгілеп, ана тілінің синтаксисі мен этимологиясын жасап шықты. Ол қазақ тілінде қолданылмайтын мүлдем қажетсіз 12 араб әрпін әліппеден алып тастады. Бұл жазу емлесіндегі көптеген қиыншылықтарды жойды. Сондықтан да Ахметтің жаңа алфавиті мен жаңа әліппесі біздің мәдени өркендеуімізге зор пайдасын тигізетін құбылыс еді. Жаңа алфавит тілдің таза сақталуына мүмкіндік туғызды. Жаңа алфавит әлемді мәдениетпен арласа түсу жолын жеңілдеті түсті».

М.Дулатов: «Араб әріптерінің өзгеріп отырғаны рас. Бірақ қалай өзгертілген әңгіме сонда болу керек қой. Араб әріптерінің 14 ғана бұрынғыша болса, өзге ойдан шыққандары жұртқа жат болу керек қой. Ойдан шығарылған әріптерді жұртқа үйретіп, оқытып жату керек еді ғой. Ондай нәрсе болды ма? Болған жоқ, ендеше бұны

өзгертушінің шеберлігі деп білiңдер. Бұларды өзгерткенде әр әріптің бұрынғы тұлғасын жоймай, өзгерткенін сездірмей, хат танитын адам бөгелместен оқып кетерлік қылып өзгерткен... .. Бұл емлені тосырқап түсінбейміз, оқи алмадық деген ешкімді естігеніміз жоқ. «Қазақ емлесін» мұсылман медреселерінде, орыс школдарындағы шәкірттер, учитель-дер, мұғалімдер жабыла қабыл еткендігі былтырғы «Қазақ» нөмірлерінің көбінен көрінеді. Бұл екі жылдық қана қызмет, иншалла мұнан кейін артпаса кемімес деген үміт зор» деді.

М. Дулатов: "Қазақ тілін қолына қалам ұстағаннан бері шылғи қазақша жаза бастаған Байтұрсынов қазақ емлесі[н] шығарды, оқу құралдары[н] жазды. Осы екі жылдың ішінде "Қазақ" газетасының тіл, емле туралы қылған қызметі көзге көрінерлік болды. Екі жылдың ішінде орта есеппен 250 мың дана "Қазақ" нөмірі тарады, жаңа сөйлеммен 15-тей кітап шықты, бұлар 45 мың данадай бар. Осының бәрі қазақ арасына тарап жатыр. Бұл емлені тосырқап түсінбейміз, оқи алмадық деген ешкімді естігеніміз жоқ.»

Қ.Жұбанов: "... Бұл жүйе қазақ тілінің ерекшелігіне әбден лайықты (тегінде жалғыз қазаққа ғана тән деп қарауға болмай-ды), қазіргі алған жаңа әліпбиімізге де өте қолайлы, өйткені араб жазуын таңбалау табиғатына мұның еш қатысы жоқ және дәл сондай-ақ алфавит біткенге бірдей үйлесімді" деген болатын.

Р. Сыздық: 1929 жылы «жаңа дәуірдің», «советтік мәдениеттің», қысқасы, коммунистік саясаттың тепкінімен латын жазуына алмастырылған қазақ әліпбиінің тарихы қалың жұртшылыққа аян. Ол әліпби (графика) араб таңбаларын пайдаланған, бірақ араб жазуы емес, ұлттық қазақ жазуы болатын. Кезінде мұны өзге түркі халықтарының, орыстың білімпаздары мен қазақ қауымы «Байтұрсынұлы жазуы» деп атаған еді [1], ал Ахаңның өзі мұны «Қазақ жазуы» деді.

Р. Сыздық: Ахаң ғалым, зерттеуші ретінде қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен оны таңбалайтын әріптер жайындағы пікірлерін 1912 жылдардан бастап «Айқап» сияқты журнал мен «Қазақ» сияқты газеттің беттерінде білдіре бастайды, өзгелермен айтысады, өз жобасын ұсынады, оны түсіндіреді. Ең үлкен жаңалығы — өз әліпбиіне «дәйекші» дегенді енгізгені. Сөздің оң жақ шекесіне қойылатын дәйекші белгісі сол сөздің тұтас жіңішке оқыландығын көрсетеді, ал бұл – алфавитті қазақ тілінің ерекшелігі болып саналатын үндестік заңдары — сингармонизм дегенге икемдеу амалы екенін көреміз.

Р. Сыздық: Бұл күнде осы графикамен Шыңжандағы қазақ туыстарымыз бүкіл оқу-ағарту ісін, баспа дүниесін жүзеге асырып отыр. Ахаң түзген әліпби мен ол жасаған емле тәртібі мұнда өте жақсы қызмет етіп отырғанын айтуға болады. Қытайдағы қандастарымыздың еңбегімен жарық көріп жатқан қаншама дүние бүгінгі қазақтың тұтас жұртшылығының, яғни қазақстандық, монғолиялық, ресейлік, түркиялық, өзбекстандық қазақтардың да баға жетпес байлығы, жоғалмас қазынасы, алдағы рухани-мәдени азығының мол қоры болып табылмақ. Осындай қазынаның иелерін бір-бірімен табыстырып, таныстырып, жалғастырып отырған құралдың бірі – Ахаңның тер төккен еңбегі – араб таңбалы «қазақ жазуы», ұлттық жазу.

Н. Уәли: А.Байтұрсынұлы түзген әліпбиді сол кезеңдегі фонологиялық мектептің аға буын өкілдері, әлемдік лингвистиканың көшбасшылары болған Е.Д. Поливанов, сондай-ақ Н.Ф.Яковлев тәрізді көрнекті фонологтер аса жоғары бағалады. Түркітанушы К.К. Юдахин мен А.М. Сухотин латын жазуына көшкенше қырғыз халқының Байтұрсын әліпбиін сол күйінде қолданғанын атап айтады. Мұның өзі Байтұрсын әліпбиінің ұлттаралық мәртебесін көрсетеді.

Махамбет Жүсіпов қазақ тіл білімі тарихында А. Байтұрсынұлының қазақ тілінің дыбыстық бірліктер түзілімін дәлме-дәл анықтауы арқылы ұлттық жазудың тұңғыш фонемографиялық жүйесін жасағанын атап айтады.

С. Шардарбекұлы: Қазақ тіліндегі дыбыстар жүйесін арнайы зерттеп, әліпби құрастырған қазақтың алғашқы фонологы – Ахмет Байтұрсынұлы. А. Байтұрсынұлы –

өзінің бүкіл саналы өмірін қазақ жазба тілін лексикалық шұбарлықтан, басқа тілдерден синтаксистік ықпалынан тазартумен айналысып, қазақ тілі ғылымын дамытқан ірі тұлға.

А.Байтұрсынұлының тіл біліміндегі алатын орнын белгілі ғалым Н.Уәлиев бір сөзбен былай деп түйген еді: “Жалпы тіл білімінде тұңғыш фонолог деп әдетте әліпби түзушілерді атайды (олардың фонологиялық зерттеу жазуы шарт емес). Олай болса қазақ тіл біліміндегі алғаш фонолог – А.Байтұрсынұлы”.

І.Ахметұлы: «Қазақстаннан шыққан Ахмет бұрынғы араб әліппесін өзгертіп, қазақ әліппесін жазды. Неше жылдай қазақ елін шоқындырмақ болған миссионерлер, қазақ еліне үлгі көрсетіп, әліппе жасап бермек болған орыс білімпаздарының қолынан келмеген нәрселер Ахаңның ғана қолынан келді. Ахаңның дәйекшесін орыс білімпаздары да ілім жолындағы үлкен табыстың біріне қосып отыр» - дейді.

А. Байтұрсынұлы емле туралы.

Емле принципі. Ең бірінші, А.Байтұрсынұлы жазудың негізі екеу (таңба негізді және әріп негізді), ал жүйесі төртеу (таңбаша, дағдыша, туысша, дыбысша) деп көрсеткен. Бұл жалпы жазу теориясындағы жазу типі мен жазу түрлеріне сәйкес келеді. Мысалы, Л.В.Зиндер жазудың тегі семасиографиялық немесе идеографиялық және фонографиялық болып бөлінеді дейді. Ал таңба жүйелі емле, тарих жүйелі емле, туыс жүйелі емле, дыбыс жүйелі емле деп орфографиядағы тарихи принцип, этимологиялық принцип, морфологиялық, фонетикалық принциптерді атағаны.

Емле негізі 4 түрлі: 1) таңба жүйелі (негізі ынтымақ); 2) тарих жүйелі (негізі дағды); 3) туыс жүйелі (негізі тегіне қарай); 4) дыбыс жүйелі (негізі естілуіне қарай).

1. Таңба жүйелі емле арғынға дөңгелек таңба алайық. 217 Қыпшаққа “жіп” таңба алайық деген сияқты немесе “бірге” мынадай: “1” белгі, “екіге” мынадай “2” белгі алайық деген сияқты, не болмаса пәлен дыбысқа пәлен белгі алайық деп дыбыс басына әріп арнаған сияқты, тіл іліміне тірмей, тек ынтымақпен мына сөзді мынадай, ана сөзді анадай етіп жазайық деумен жасалатын емле жүйесі, емленің бұл жүйесін алу – алмау жағын сөз қылмай өтеміз, үйткені жоғарыда емлеміз қалай жасалса да, негізгі тіл іліміне, тіл жүйесіне тіреліп отырып жасалу тиіс дедік.

2. Тарих жүйелі – емле баяғы бір жасалған түрінде қолданып дағдыланғандықтан, тіл өзгерсе де өзгерместен әдеттенген бойынша қолданатын емле. Ондай емледе бір дыбысқа арналған әріп, тіл дыбыстары өзгеріп кеткендіктен, бірнеше дыбыстың ортасындағы ортақ таңба болуы мүмкін. Бір дыбысты жазуға бірнеше әріп жұмсалуды мүмкін немесе тіпті дыбысы жоғалып кеткен әріптерді әлі күнге жоғалмастан сөз ішінде жазылып жүруі мүмкін. Емлеміз бұл жүйелі болуболмауын тағы сөз қылмай өтеміз, үйткені-дағдыланған емлеше жазамыз десек, емле мәселесі қозғалмас еді.

3. Туыс жүйелі емле – сөздің ауыздан шыққандай дыбыстарына қарамай, тегіне қарап отырып жазатын емле. Мәселен, ауыздан шыққанда “қорада бір қара ат тұр екен” дегенде “қара” деген “ат” деген сөздерді ауыздан шығуынша “қарат” деп жазбай, “қара ат” деп жазады. Сол секілді ауыздан шыққанда, “солай болсигеді” болып естілсе де, жазғанда “солай болса игі еді” деп, “болса”, “игі”, “еді” деген сөздердің тегіне қарап жазады. Бірақ осы күнгі емлемізше жазу бар болғандықтан, емленің бұл түрі сөз болуға тиіс.

4. Дыбыс жүйелі емле – сөздерді ауыздан шыққан күйінше жазатын емле. Сөздің ауыздан шығуының өзі екі түрлі болады. Сөйлегенде сөздер бір-біріне жалғаса айтылғанда ауыздан бір түрлі болып шығады, әр сөзді оңаша жеке алып айтқанда ауыздан екінші түрлі болып шығады. Оның мысалын айқын түрде “ақ”, “көк” деген сөздердің айтылуынан көруге болады. Осы сөздерді оңаша жеке түрінде айтсақ, ауыздан айнымай шығады. Сол араға “өгіз” деген сөзді жалғас айтсақ, әлгі сөздеріміздің аяғы айнып, екінші түрлі естіледі (Ақ өгіз – ағ өгіз, көк өгіз – көг өгіз).

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері - Алматы 2013 : "Абзал - Ай", 637 б.
2. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов.- Қазақ ССР "Білім" қоғамы - Алматы 1990, 49 б.

- 3.Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы: зерттеу, жүйелеу және насихаттау Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары - Алматы 2017: "Елтаным баспасы", 396 б.
- 4.Таласпаева Ж. Қазақ орфографиясының мәселелері - Петровапвл 2014, 160 б.
- 5.Күдеринаова Қ. Қазақ жазуының тарихы мен теориясы - Алматы 2013, 242 б.
- 6.Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ филологиясы: өткені, бүгiнi мен болашағы - Алматы 2017, 165 б.

№3 дәріс

Тақырыбы: Жазу ережелері.

Мақсаты: Қазақ тілі орфографиясының негізгі мәселелері туралы мағлұмат беру.

Жоспар:

1.1914 жылғы емле жинағы

2.Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезіндегі жазу ережелері

Қазақ жазуының ең бірінші орфографиялық ережелер жинағы 1914 жылы ғана жарық көрген. Бұған дейін қазақ халқы араб әліпбиін пайдаланып жүргенімен, қазақ тіліндегі сөздің қалай жазылуын білдіретін ережелер жиынтығы болмаған. 1911 жылдан бастап, баспа бетінде қазақ жазуын жүйеге келтіру, сөздердің дұрыс жазылуын айқындау жайында пікірталас болып, ол қазақ тілі орфографиясын жасауға әкелді. Сөйтіп, 1914 жылы қазақ тілі орфографиясы пайда болды. Бұл орфография ережелері 1924 жылы толықтырылды, кейбір ережелер өзгеріссіз қалды. Бұл ережелер 1929 жылға дейін қолданылды, 1929 жылдан 1940 жылға дейін латын әліпбиіне көшумен байланысты қабылданған қазақ тіл орфографиясы қолданылды.

Қазақ тілінің жазу тарихы бірнеше тарихи кезеңдерді басынан өткізіп, ұлттық әліпби деңгейіне жеткендігі бәрімізге белгілі. Қазақ жазуының алғашқы кезеңдерінде емле мәселесін анықтап алу үлкен қиындық туғызды. Бұл маңызды міндетті Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ғалымдар 1924 жылғы съезде жан-жақтан пікірлерін ортаға салып қызу тартыс барысында ұсыныстар арқылы шешімін тапқанын тарихтан білеміз. Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі 1924 жылы маусымның 12 – 18 күндері аралығында Қазақ АССР-нің сол кездегі астанасы Орынбор қаласында өтті. Съезде жазу ережелері, әліпби мен қазақша пән сөздер мәселесі, ауыз әдебиетін жию шаралары, ғылыми және оқытуға арналған кітаптарды шығару, бастауыш мектептің бағдарламаларын дайындау мәселелері қаралды. Ахмет Байтұрсынұлы төрағалық еткен бұл комиссияның құрамында М. Мырзаұлы, Ә.Бөкейханұлы, Е.Омарұлы, М.Дулатұлы, Х.Досмұхамедұлы, Н.Төрөкұлұлы, Т.Шонанұлы сынды қазақ зиялылар, сондай-ақ Мәскеуден, Қазақстан оқу комиссариатынан, Қостанай, Семей, Орал, Бөкей оқу губерниясынан, Қырғызстаннан, Башқұртстаннан делегаттар кіреді. Осы жиында өзі «Қазақ жазуы» «тәртіпті жазуы», өзгелер «Байтұрсыновжазуы», «Ұлттықжазу», «төте жазу» деп аталған әліпби үлгісі, емлесі ресми түрде бекітіледі.

Съезде арабшылар мен латыншылар арасындағы пікірталас пен тартыс өз жалғасын тауып, өткір сипатта өрбіді. Әр топтың өкілдері өз ойларын ортаға салды: А. Байтұрсынов бастаған «арабшылар» съезде «қазақ әліпбиін латындандыру идеясынан біржолата бас тарту қажет» деген пікір білдірген болса, Н. Төрөкұлов латын қарпінің басымдықтарын негіздеуге күш салып, жаңа емлеге өтуді сатылап, жүйелі түрде жүргізу қажеттілігіне назар аударды. Съездің қорытындысында қазақ тілі мен әдебиетінің ғылыми жүйесі, әсіресе әліпби, орфография, терминология, оқыту әдістемесі, ономастика т.б. салалар бойынша маңызды қаулылар қабылданды.

Съезд делегаттары латын графикасына көшу мәселесі және қазақ тілінің болашақтағы жазу үлгісі бойынша ортақ шешімге келе алмады. Қайта керісінше, съезд Қазақстан жағдайында тілдік реформаларды жүргізуден гөрі араб графикасының негізінде А. Байтұрсынов құрастырылған әліпбиді – «төте жазуды» қолдануды жалғастыру, оны одан әрі жетілдіру қажет деп тапты. Дегенмен, латындандыру мәселесі бұрынғысынша

күн тәртібінде тұрды. Съезд қарарларының бірінде республиканың Ағарту халық комиссариатының Академиялық орталығына латын графикасына көшу мүмкіндігін тиянақты және жан-жақты зерттеу қажеттігі туралы ұсыныс айтылды [7]. Осылайша, Орынборда өткен съезд жазба реформасына қатысты пікірталасты тоқтата алмай, I Түркітану съезіне дейін өрбіді.

Орынбордағы Қазақ білімпаздарының I съезінде тиісті қолдау таппаған латыншылар латын жазуы артықшылықтарының жаңа дәлелдемелерін іздестіруге, жазба реформасын жүргізудің және Өзербайжанның тәжірибесін ұтымды пайдаланудың қажеттігін негіздеуге күш салды. Қазақ латыншыларының өкілі Н. Төреқұлов осы бағытта зерттеу жұмыстарын жүргізіп, қазақ тіліне бейімделген латын әліпбиінің нұсқасын, сондай-ақ КСРО-да латын қарпіне өту мәселесінің тарихына қатысты шолуын 1924 жылы Мәскеуде жарық көрген «Жаңа әліпби неге керек» атты еңбегінде ұсынды [8]. Бұл кітапша «латыншылар» мен «арабшылар» арасындағы пікірталастың жаңа толқының туындатты. 1924 жылы Түркістан республикасының Ағарту халық комиссариатында қызмет еткен Х. Досмұхамедов «Ақ жол» газетінде «Қазақ тіліне латын харфін алу мәселесі» атты мақаласын жариялады. Х. Досмұхамедов латын графикасына көшуге қарсы пікірде болғанымен, өз бетімен құрастырып шыққан латын әліпбиінің нұсқасын көпшіліктің назарына ұсынып, латын әріптері жүйесінің негізінде «әр дыбысқа жеке әріп» ұстанымын қатаң сақтау қиынға соғатыны туралы қорытындыға келді.

Әліпби реформасы туралы мәселе алғаш 1924 жылдың 12-18 маусым аралығында Орынборда өткен қазақ білімпаздарының бірінші съезінде көтеріледі. Бұл съезде әліпби жөніндегі баяндаманы А.Байтұрсынұлы жасап, өзі құрастырған қазақ әліпбиінің тиімділігін жан-жақты дәлелдеген. «Тексеріп қарасақ, латын әліпбиінің түрік әліпбиінен кемдігі болмаса, артығы көрінбейді. Жаманнан жақсыға, залалдан пайдаға бой ұру – жөні бар дұрыс іс, оны әркім-ақ қостауы тиіс, жақсыдан жаманға, пайдадан зиянға бой ұрғанда, оны дұрыс деп қостауға болмайды», – дейді А.Байтұрсынұлы[1]. Бұл құрылтайда Ахаң: «...Жақсы әліпби болу үшін біріншіден тілге шақ болу керек, өлшенбей тігілген киім ұқсап олпы-солпы болып басы артық әріптері көп әліпби қолайсыз, екіншіден, жазуға жеңіл болу керек, әрі сүгіреттері көп болса жазуды қиындатады, үшіншіден, баспа ісіне қолайлы болу керек, төртіншіден, жақсы әліпби оқушыға үйретуге қолайлы болу керек – міне осы төрт қасиетті негізге алып жақсы әліпби түзуге керек – дейді Ахаң. Баспа істері мен үйрету жағынан қолайсыздық тудырмас үшін түрік әліпбиінің өзін түзету керек. Түрік әліпбиінің жазба түрін осы күйінде қалдырып, баспасын дара күйінде қалдыру керек. Латын әліпбиін жүргізу жұмысы өте көп іс көп күш керек қылатын болғандықтан латын әліпбиін алу орынсыз деп танымын» – деген болатын. Ал А.Байтұрсынұлынан кейін латын әрпін қолдап, баяндама жасаған Н.Төреқұлұлы латынға көшу керектігін айтып, артықшылықтарын алға тартады. Н.Төреқұлұлы латын әрпі баспахана ісіне де, жазу мәшинесіне де қолайлы деп көрсетеді.

А.Байтұрсынұлы латын әліпбиін ұстанушыларға өзінің баяндамасында былай дейді: «Араб әрпін латын әрпіне алмастыру мәселесі қозғалғаннан бері көп адам екеуін салыстырып, терең қарап, артық-кемін тексеру, зерттеуге түсті. Екі әріп те жеткілікті дәрежеде терең тексеріп, терең зерттелді. Сол терең тексеру арқасында екі әріптің де бұрын назар салынбай, еске алынбай жүрген көп сындары, сипаттары көзге түсті. Менің мұнан былайғы сөздерім – жалған өз пікірім иа тапқандарым емес, көптің көздеп, үңіліп зерттегенінен табылған нәрселер. Екі әріпті теңестіріп, артық-кемін тексеріп өлшеуге салғанда, таразыңның табан тірейтін нәрселері мыналар болуға тиіс:

- 1) тіл дыбысына жеткілікті-жеткіліксіздігі қанша?
- 2) қайсысымен басылған иа жазылған сөз оңай оқылады?
- 3) қайсысымен жазу жеңіл, жазылғанын тану жеңіл?
- 4) қайсысы баспаға қолайлы (баспаға сыйымды болуы, жұмыстың өнімді болуы ол да сонда).
- 5) үйренуге қайсысы оңтайлы?

б) көркемдік пен көзге жайлылық жағынан қайсысы артық?» [1].

Осы сұрақтарға А.Байтұрсынұлы баяндамасында латын әліпбиіне қарағанда, араб әліпбиінің оқуға, баспаға, сауат ашуға ең жеңіл әліпби екенін былайша дәлелдейді:

1) араб әрпі латын әрпінен жазуға, оқуға оңай. Онысын сауатты адамдардың күндегі ісінің жүзінде көп пайдалы болып шығады.

2) сауат ашу жүзінде араб әліпбиінің қолайлығы латын әрпінен артық.

3) баспа ісі жағынан араб әрпінің ескісі латын әрпінен төмен, жаңасы артық.

4) машиналарға орнатуға араб әрпінің жаңасы латындікінен анағұрлым артық, ескісі де орнатуға келетінін іс көрсетіп отыр.

5) араб әліпбиінің әрпі қазақ тілінің дыбыстарына толық жеткілікті, қандай емле жасауына да келеді. Қазақ емлесі нағыз оңай, бұқараға қолайлы емле [1].

Төте жазудың тиімділігін, қазақ тілі ережесіне сай келетіндігін, емлесінің басқа жұрт емлесінен артықшылығын, тіліміздің дыбыстарын дәл беретінін ашып көрсете алған ғалымдардың қатарында Е.Омарұлы болды. Ғалым «...Жаңалық деген барды жоғалтып, орынсыз өзгеріс беруде емес, барды өмірге, тұрмысқа үйлестіріп, қолайсызы болса қолайлы етіп өзгертумен қолдануда. Бұлай болса, әрпі жоқ басқа елдер алды екен деп, әрпіміз жақсы, таңбамыз дұрыс біздің латынға көшуіміз – орыс әйелдерінің бетін бояғандарына қызыққандық сияқты еліктеу мен еріккендік. Бос шығын, орынсыз жаңалық», – дейді.

Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінің маңызы зор болды. Сөйтіп қазақ жазу емлесін бір ізге түсіру мәселесі көтеріліп жан-жақты қаралды. Соңынан комиссия емлеге қатысты 11 пункттен тұратын шешім қабалдады.

1. X, ф, h әріптері қазақша әліпбиден шығарылады;

2. Ч әріпі қазақша әліпбиден шығарылады;

3. Сөз басындағы дауысты әріптің алдында сүйеу таяқ ережесі бұзылады;

Осы құрылтайда қазақ жазу емлесін бір ізге түсіру мәселесі жөнінде құрылған комиссия жазу емлесін айтпастан бұрын «...Әуелі қазақша дыбыстар қандай екенін, оған лайық таңбалардың нендей болуын ашып алу керек» деген тоқтамға келіп, қазақ тіліндегі «24 дыбыс былай жіктелсін:

4. I дауыстылар: А, О, Ұ, Е, Ы;

II жарты дауыстылар: И, У, Р, Л;

III дауыссыздар:

1) ұяң: М, Н, Ң;

2) ымыралы: Ж, З;

3) ымырасыз: Д, Г, Ф;

4) қатаң: Б, П, Т, С, Ш, Қ, К.

5) Ескерту: сүйеу таяқ «А» қазақ әліппесінен шығарылсын. Сөз басындағы «А» мәнсіз «Е» жазылады. «Ч» орнына «Ш» алынды. Нүктелі «Ғ» орнына нүктесіз «Г» алынды. X, Ф, h қаріптері қазақ әліппесінің аяғында арабтың басқа қаріптеріне қосылып, тек оқушыларға таныту ретінде ғана жазылсын. Бірақ ол қаріптердің ешбірімен де қазақша ешбір сөз жазылмасқа тиіс.

б) Алынған қаріптердің әліппе реті: А, Б, П, Т, Ж, Д, Р, З, С, Ш, Ф, Қ, К, Г, Ң, Л, М, Н, О, Ұ, У, Е, Ы, И.

7) «Ы» – бітеу буында қалмай жазылсын.

8) Сөз артынан айтылатын демеулердің түбір мен жалғаудың арасында келетіндері сызықшамен жазылсын да, олай түбір мен жалғаудың арасына түспейтін демеулер («да») бөлек жазылсын.

9) Үндестік заңына келмейтін жұрнақтармен жалғанған түбір сөздердің дәйекшелері қалмай жазылсын. Түбір сөздерде де, жалғау-жұрнақ, жалғаулықтарда да «Б» мен «П»-ның жазылуы тіл құралша болсын. Бұрын «Д» мен жазылып жүрген жалғау, жіктеу, жұрнақтар («дағы», «дікі») дыбыс жүйесінше жазылсын.

10) Қазақ тіліндегі «сын» мен «сын,» деген жіктеулерден «сын» алынып, «сын» қалдырылсын.

11) Бұрынғы тіл құралының ережесі бойынша қатты дауысты дыбыстардан кейін сын есімдерде «Т» жазылып, етістіктерде «Д» жазылып отыратын («атты кісі мылтық атты» деген сияқты) естілуінше һаман «Т» жазылсын[2].

1924 жылы Қазақ білімпаздарының съезінде Халел Досмұхамедұлы латын әрпін алуға қарсы болғанмен, латын әріптерінің жобасын жасауға қатысады. “Ақ жол” газеті не жариялаған “Қазақ тіліне латын әрпін алу мәселесі” деген мақаласында: “Өзіміздің осы күнгі әрпімізді бірден тастай салып, латын әрпін алуға қарсы пікірде болсақ та, айналамыздағы желіктің салқыны бізге де тиді. Қолданбасақ та латын әріптерін біз де тілімізге үйлестіріп көру керек. Топқа түсетін болсақ, біз де өзімізге лайық жобамен түсу керек. Пән ретінде қолдануға тағы керек”, – дейді. Ғалым латынның 14 әрпі (а, б, д, г, к, л, м, н, о, п, р, с, т, з) қазақ әрпіне сәйкес келетінін, сондықтан оны өзгеріссіз қабылдауды ұсынады. Ал ң, ө, ш, қ, ч сияқты әріптердің латын тілінде жоқтығын айта келіп, оған лайықты шет тілдерде (неміс, ағылшын, поляк) қолданылып жүрген әріптерді жазуға болатынын көрсетеді. Мәселен, “ш” әрпін ағылшындарша “sh” деп жазуды ұсынады. Ол әріптерді латынша таңбалағанда еуропалықтардан алысқа кептей, солардың қолданып жүрген таңбаларын қолдану қажеттігін де баса айтады.

Қазақ қайраткерлерінің жекелеген тобының тіл құрылысы, соның ішінде қазақ әліпбиіне негіз болатын жазба үлгісін таңдау мәселесінде кертартпа позицияны ұстануға субъективті себептермен қатар, объективті себептер де ықпал етті. «Латыншылар» мен «арабшылардың» тартысы қарқынды түрде жүріп жатқан шақта, КСРО басшылары Орта Азияда ұлттық-мемлекеттік межелеуді іс жүзіне асырды. Оның қорытындысы бойынша, Қазақ АКСР-не бұған дейін Түркістан АКСР-нің құрамында болған екі қазақ облысы – Сырдария мен Жетісу қосылып, ол өз территориясы мен халқы саны жағынан РКФСР-дың құрамына кірген түркітілдес автономиялы республикалардың ішінен ең ірісіне айналды. Сондықтан да, латын қарпіне көшу кезінде Әзербайжанның тіл құрылысындағы тәжірибесін үлгі ретінде пайдаланумен қатар, көптеген әлеуметтік-экономикалық және этномәдени факторларды ескеру шарт еді. Демек, латындандыруға қатысты туындаған қаржылық, ұйымдастырушылық, мәдени, кадрлық, әдіснамалық және басқа да қауіптердің көбісі негізсіз емес болатын. Оның үстіне, өз жазулары мен әліпбиі, дамыған әдеби тілдері жоқ КСРО-ның «кіші халықтары» және этностарымен салыстырғанда қазақтар араб әріптерінің негізінде түзілген, қолданысқа енген А. Байтұрсыновтың әліпбиін бірнеше жыл бойы ағарту және білім, баспа және баспасөз, оқулықтар жазу және оларды жарыққа шығару салаларында жан-жақты әрі табысты түрде пайдаланып келді. Осы себептен «латыншылар» Қазақстандағы «арабшылардың» қарсылығын басуда түркітанушылар съезіне үміт артқаны түсінікті.

Қорыта айтқанда, бұл жиын қазақ қоғамында үлкен серпіліс тудырды десек артық айтпағандық. Съезде сөз болған емле мәселелері қазіргі таңдағы жазу ережелеріне негіз болғанын сөзсіз. Жазу ережелерінің талас тудырған мәселелерін жете тексеріп, ортаға салып ғылыми негізде дұрыс шешім қабылдау Ахаң үшін, Халел Досмұхамедұлы, Елдес Омаров үшін т.б. білімпаздар үшін үлкен жауапкершілік саналды. Сол кездегі ұсыныс-тұжырымдар қазіргі ғалымдардың еңбектерінде ғылыми тұрғыдан зерттеліп келе жатқаны белгілі.

Әдебиеттер:

17Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ филологиясы: өткені, бүгіні мен болашағы» (ұжымдық жұмыс). – Алматы: әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017. – 165 бет

2.Первый Всесоюзный Тюркологический съезд. - Баку: “Нагыл Еви”, 2011. - 552 бет

3.Абикенова Г. Е. , Ахметжанов Қ. “Қазақстанда Латын Әліпбиінің Енгізілуі: Нәтижелері, Тарихи Сабақтары”. - Алматы: әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2021. - 12 бет

№4 дәріс

Тақырыбы: Латын әліп-биіне көшуге байланысты емле мәселесі

Мақсаты: Латын әліп-биіне көшудің маңызы мен емле мәселесін түсіндіру.

Жоспар:

1. Дыбыс жүйелі емле
2. 1929 жылғы емле конференциясы

Дыбыс жүйелі емле – сөздерді ауыздан шыққан күйінше жазатын емле. Сөздің ауыздан шығуының өзі екі түрлі болады. Сөйлегенде сөздер бір-біріне жалғаса айтылғанда ауыздан бір түрлі болып шығады, әр сөзді оңаша жеке алып айтқанда ауыздан екінші түрлі болып шығады. Оның мысалын айқын түрде “ақ”, “көк” деген сөздердің айтылуынан көруге болады. Осы сөздерді оңаша жеке түрінде айтсақ, ауыздан айнымай шығады. Сол араға “өгіз” деген сөзді жалғас айтсақ, әлгі сөздеріміздің аяғы айнып, екінші түрлі естіледі (Ақ өгіз – ағ өгіз, көк өгіз – көг өгіз).

Дыбыс жүйелі емленің сөйлегендегі ауыздан шығуынша жазу түрін тілдік ілім-білім жүзінде қолданбаса, өнер – білім жүзінде еш жұртта қолдану жоқ. Жеке айтқандағы ауыздан шығуынша жазу түрін біздің қазақ қолданып келеді. Сондықтан емлемізді туыс жүйесіне қатысқан жүйелеріне қарамай, көпшілігіне қарап, дыбыс жүйелі деп атап келдік.

Жаңа емлешілер емле үйренуге жеңіл болу үшін дыбыс жүйелі болу тиіс дейді: керек орындарда ғана туыс жүйелі (сөз жүйелі) болсын дейді. Бұрынғы емлеміз дыбыс жүйелі емес бе еді? Туыс жүйесін керексіз орында кірістіруші едік пе? Бұрынғы емлемізде дыбыс жүйелі екендігін, туыс жүйелі қандай керек орындарда кірісетіндігін жоғарыда айтып өттік. Олай болса, жаңа емлешілердің емле жобасының бұрынғыдан басқалығы қай жерінде? Басқалығы мынадай: екі сөз, үш сөз жалғаса айтылғандағы дыбыстарының естілуінше жазу тиіс дейді (бұрынғы емлемізде әр сөз жеке айтылғандағы естілуінше жазылатын). Бұл бір. Екінші, үйлес болғандықтан, бірінің орнына бірі алмасып айтылатын дыбыстардың тегі тексерілмей ауыздан шығуынша жазылсын дейді. Бұрынғы емлемізде ондай дыбыстар ауыздан шығуына қарамай, тегіне қарап жазылатын. Мысал үшін бұрынғы емлеше жазу мен жаңа жобаша жазылу арасындағы айырымын бірнеше сөз алып көрсетіп өтейік. Алдыңғысы бұрынғыша, соңғысы жаңаша жазылған сөздер болады: Тұрғанбай-Тұрғамбай, қонған-қоңған, көнген-көңген, інгеңге, бара алмайды-баралмайды, келе алмайды-келалмайды, келе алмай тұрмын-келалмай тұрмын, бүрсі күні-бүрсігүні, бұрнағы күні-бұрнағыгүні, жазды күні-жаздыгүні, тұзсыз-тұссыз, бассыз, басшы-башшы, ізші-ішші, қазса-қасса тағы сондайлар.

Мұны мен емле үйренуге оңай бола ма? Көз тануына, қол жүруіне жеңіл бола ма? Басқа түріктерге түсініктірек болып жақындар ма? – Жоқ. Олай болса, бұрынғыдан мұның несі артық деп аламыз? Емлені бұрынғысынан артық болғандай етіп өзгертуге мағана бар; бұрынғысынан төмен болғандай етіп өзгертуге мағана да, мақсат та жоқ. Кілең туыс жүйелі болсын дейтіндер де, кілең дыбыс жүйелі болсын дейтіндер де алдарын-да неге барып қамалатындарына не көз салмайды-ау деймін.

Кілең туыс жүйелі емле болсын дегенде, “балалы”, “тұзлы”, “атлы”, “баланы”, “тұзны”, “атны” деп жазатын болмақ. Бұлай жазу қолайлы болып табылар ма? Кілең дыбыс жүйелі болсын дегенде, “сөзшең” дегенді “шөпшең” деп, “ізшілер”, “ісшілер” деген сөздердің екеуін де бірдей “ішшілер” деп, “кигізсе” дегенді “кигіссе” деп, “кигізше” дегенді “кигішіше” деп, “жазса” дегенді “жасса” деп, “қызса” дегенді “қысса” деп, “сезсе” дегенді “сессе” деп жазатын болмақ. Бұлай жазу қолайлы бола ала ма? Екі жүйені де аралас тұтыну керек деушілер: керегіне қарап, екеуін де тұтыну керек дейді. Солай дейді де, мынау сөзді мынадай, анау сөзді анадай етіп жазайық деп, сөз басына ереже жасайды. Сөз басына ереже жасайтын болсақ, ондай емле қолайлы, оңай емле болып табылар ма?

Онан басқа тағы бір байқалып тұрған нәрсе сөздерді қосып жазуға құмарлық. Ол құмарлықтың ар жағы неге барып килігетініне тағы көз салынбайды-ау деймін. Мәселен: “бара алмайды” дегенді “баралмайды” деп жазу керек дейтін бар. Бұл қосылып айтылып тұрған сөздердің біреуі көсемше етістік, екіншісі көмекші етістік екен. Бұл екі түрлі етістіктің бірлесіп айтылуы ылғи бір көсемше, бір көмекшіден болып отырмайды.

Онан көбірек болып бірлесетін орындары болады. Менің ойымша, қопа қардай етіп емле жүйесін өзгертеміз демей, бұрынғы емленің кеміс жерлері болса, соларын тексеріп, соларын ғана түзеу. Басқа түріктерге жазу тіліміз түсінікті болу үшін мүмкіндігінше жанастыру жағына қарап икемдеу.

1929 жылы 24 қаңтарда қазақ жазуының араб әліпбиінен латын графикасына түпкілікті көшкенін хабарлайтын «Жаңа әліпби туралы» Қазақстан Орталық Кеңес комитеті Президиумы мен Халық комиссарлар кеңесінің қаулысы шықты. Одақтың жаңа әліпби комитетінің III пленумына қатысқандар жаңа әліпбиді «Жұмысшы-қара шаруа әліпбиі» деп атауды ұсынады. Латын әліпбиін енгізу шаралары іске аса бастайды. Ораз Жандосұлы «Жұмысшы-қара шаруа әліпбиі» деген мақаласында мынадай міндеттерді көрсетеді:

«1) жаңа әліпбиге көшуді шындаб қолдаб, оны іске асыруды үкімет жолымен міндет қылу сияқты тиісті үкімет шараларын тез қолдану керек;

2) араб әліпбиіне жұмсалатын бар қаражат бұлағын жаңа әліпбиді өркендетуге жұмсау керек;

3) алдымен қала-қалада жаңа әліпби сауатсыздығын және ісін қолға алу керек;

4) мәдениет майданында қатар түзеді, қаладан ауылға аттаныс жасау, сүйтіб жаңа әліпбиді мүлдендеген қара шаруа бұқарасы арасында тарату керек».

1929 жылдың жаңа оқу жылынан бастап, Қазақстанның барлық оқу орындарында оқуды жаңа әліпбимен жүргізуге шешім қабылданады. 1929 жылдың 20 ақпанынан бастап «Уроки казахского языка для европейцев» деген атпен жаңа әліпби сабағы (80 сабақ) жүйелі түрде басылып тұрған. Сонымен қатар наурыз айынан бастап газет бетіндегі кей мақалалар латын графикасында беріле бастаған. Мысалы: Т. Шонанұлының «Шет сөздер імләсі жайында», т.б. мақалалары латын графикасымен жарық көрген.

Жаңа әліпбиге көшуге байланысты емле мәселесінде бірқатар таластар, қайшылықтар пайда болды. Олар сол кездегі басылым беттерінде жарияланып, көпшіліктің талқысына ұсынылып, түрлі пікірталастар мен айтыстарға негіз болды: Аймауытұлы Ж. «Емле, әріп жайында», «Емлені өзгертуге жоба», «Тағы да емле туралы», Байтұрсынұлы А. «Қазақстан мен Қазағыстан туралы», «Емле туралы», Дулатұлы М. «Емле өзгерту жайында», Залыұлы Н. «Қазақша жазу туралы жаңа ережелер», Қайменұлы І. «Емлені түзету туралы», Аманжолов С. «Жаңа емленің кейбір дыбыстарын өзгерту, емле мен терминдерді дұрыстау туралы», Мамытұлы А. «Емле, пән атаулары», Омаров Е. «Айнымалы дыбыстардың жазылу мәселелері», Токжігітов Ж. «Бас әріптің керегі жоқ», Уәлитов Ш. «Емлені өзгерту жайында», Шаймерденов Е. «У» мен «И», Байтоғайұлы Б. «Қос сөздер туралы», Омаров Е. «Емле мәселесі», Шонанов Т. «Шет сөздердің імләсі жайында» т.б.

1929 жылғы 18 ақпанда газет бетінде Қазақстан Орталық жаңа әліпби комитеті - нің емле мәселесі туралы тіл білімпаздарына, оқушыларға, барлық жазушыларға ашық хаты жарияланады. Онда 1929 жылдың 20 наурызында Қазақстан Оқу комиссариаты шақыратын білімпаздар съезіне дейін емле мәселелері талқылануы керектігі ескертіліп, емлеге енген өзгерістерге қатысты оқушылардың пікірі сұралады.

Осыған байланысты «Еңбекші қазақ» газетінің бетінде көптеген мақала жарық көреді. Мысалы: А. Байтұрсынұлы «Емле туралы» (1929 ж. 27 наурыз); «Емле жайындағы пікірлер» (Ақдәулетұлы Әбділда, Мұқанұлы Сәбит, Есенғали Манабайұлдарының пікірлері) (1929 ж. 28 наурыз); Қайменұлы І. «Емлені түзету туралы» (1929 ж. 10 наурыз); Мамытұлы А. «Емле, пән атаулары туралы» (1929 ж. 19 наурыз); Марғұланұлы Ә. «Жазу

мәселесі» (1929 ж. 16-17 тамыз); Аймауытұлы Ж. «Әліпби емлесіне түсінік» (1929 ж. 18 ақпан); «uv, v, iv, uv» (1929 ж. 9 наурыз); «Әдеби тіл мен емле» (1929 ж. 12 мамыр)

А.Байтұрсынұлы «Емле туралы» деген мақаласында: «Осы күнге дейін тұтынып отырған емлеміздің кемшіліктерін түзеп, жоғарыда айтылған туыс жүйелі емленің де, дыбыс жүйелі емленің де түкпіріне қамалмай өтетін, екеуінің арасынан жол тауып беретін төменгі ұсыныс болады деймін:

- 1) әрбір өз алдына түбірі бар сөз оңаша айтылғандағы естілуінше жазылу;
- 2) азған сөз азған күйіндегі естілуінше жазылу;
- 3) үйлестіктен дүдәмал естілетін болған дыбыстар айқын орындардағы естілуінше жазылу;
- 4) қосымшалар қосылатын сөздермен бірге жазылу;
- 5) қосалқы сөз, қос сөз, қосар сөз, қосынды сөз – бәрі де қосарлық (-) белгімен жазылу;
- 6) жалғаулықтар бөлек жазылу орындарынан басқа жағы жалғау ережесінше болады;
- 7) үйір айтылатын сын есім мен зат есім бөлек жазылу. Қосынды сөзге айналғандары басқа қосынды сөздерше қосарлықпен (-) жазылу. Сын есімнің шырай күшейткіштері де қосарлықпен (-) жазылу;

8) көсемше, көмекші етістіктер бөлек жазылу», – деп көрсетеді [8]

Емле конференциясы қарсаңында термин қабылдау мәселесі де газет беттерінде көп сөз болған. Ондай мақалалар қатарына Т.Шонанұлының «Шет сөздердің емлесі жайында» (1927 ж. 26 наурыз), «Термин туралы» (1928 ж. 7 мамыр) т.б. жатқызуға болады.

Т.Шонанұлы «Шет сөздердің емлесі жайында» деген мақаласында мынадай ұсыныстар береді: 1. Жат сөздер қалықтың айтуына жеңіл, құлағына жағымды, түсінігіне үйлесімді, қат тануына оңтайлы болу үшін жат тіл імлесін тіліміздің заңына үйлестіруіміз керек. 2. Шет сөздер дұрыс жазылу үшін:

- 1) аяғы қалай жазылуына;
- 2) түбірінің қазақ тіліне үйлеспейтін дыбыстары қалай өзгертіп қысқартуына жол көрсетілсін;
- 3) шет сөздерді дыбыс негізіне сүйеніп (фонетический принцип), жана пішін меңзеу (морфологическая аналогия) заңымен қарастырып жазалық;
- 4) шет сөздерді дыбыс негізінде тіліміздің заңына сүйеніп жазу үшін тілімізге қалық арқылы кірген араб-парсы және ескіден кірген орыс сөздері дерек болсын;
- 5) шет сөздегі ф орнына қазақша п жазылсын: физика-пизика;
- 6) ауropa ия орыс тілінің басындағы g (г) қазақша j (ж) жазылсын (бұған ауropa тілінде h орысқа g басып кірген дыбыстар кірмейді, мысалы, генерал-жанарал, георгий-жәгор;
- 7) ауropaда ch, орысшада х, араб-парсыда і дыбысы қазақша қатты сөзде қ, жұмсақ сөзде к жазылсын [9]

Сол сияқты еуропалық сөздердегі ц дыбысының орнына с, орыс тіліндегі в қазақ тіліне у түрінде жазылсын деп, еуропадан енген сөздерге ө, ы, ұ, ә әріптері жазылмасын т.б. деген сияқты бірқатар ұсыныс енгізген.

Орталық Ағарту Комитетінің президиумы мен Халық Ағарту Комитетінің шешімі бойынша 1929 жылы Қызылордада емлені реформалауға байланысты конференция шақырылды. Сөйтіп, жаңа жазудың графикасы мен орфографиясы және емле принциптерін айқындау және қазақ тілі емле ережесін талқылау, қабылдау үшін 1929 жылы 2-4 маусым аралығында Қызылордада ғылыми-орфографиялық конференция ұйымдастырылды. Конференцияға Е.Омаров, К.Юдахин, Т.Шонанұлы, Вундцетель, Ә.Бәйділин, Қ.Кемеңгерұлы, Әлібаев, Байманов, Тоқтыбаев, Е.Поливанов, Қ.Жұбанов қатысты. Конференцияда осы уақытқа дейін емлеге байланысты айтылған ұсыныстар, айтыс-таластар қорытындалып, жаңа әліпбиге сай жаңа емле қабылданды.

XX ғасырдың басында қазақ орфографиясына негіз болатын жүйе (принцип) таңдау мәселесі қызу талас тудырды. Осыған байланысты басылым беттерінде көптеген мақала жарық көрді. Олардың қатарында А.Байтұрсынұлының «Емле туралы», Т.Шонановтың «Шет сөздерінің імләсі жайында», А.Мамытұлының «Емле,пән атаулары туралы», Б.Шопанзаданың «Қазақ тілі емлесінің ірге кезеңдері», Е.Омаровтың «Емле мәселесі», Ж.Аймауытұлының «Емле, әріп жайында» мақалаларын жатқызуға болады.

А. Байтұрсынұлы «Емле туралы» мақаласында былай деп жазды: «Емле негізгі 4 түрлі 1) таңба жүйелі (негізі ынтымақ), 2) тарих жүйелі (негізі дағды), 3) туыс жүйелі (негізі тегіне қарай), 4) дыбыс жүйелі (негізі естілуіне қарай).

1929 жылы Қызылорда қаласында өткен ғылыми-орфографиялық конференцияда да емлеге негіз болатын принцип таңдау мәселесі сөз болады. Онда Қ.Кемеңгерұлы Т.Шонановтың қазақ тілі фонетикалық принципті ғана басшылыққа алып, соған сүйенуі керек деген тұжырымдарына да, Е.Омаровтың , профессор Шопанзаде мен Бердиветін ұстанған морфологиялық принципі туралы пікіріне де қарсы шығады. Фонетикалық принципті ғана ұстану керек деушілерге Қ.Кемеңгерұлы қазақ тілінің дамуын Батыс Еуропа тілдерінің дамуымен салыстыруға болмайтынын айта келіп, таза фонетикалық принципке ғана сүйену тілдің табиғи түрде дамуына елеулі нұқсан келтіретінін орыс тілімен салыстыра отырып дәлелдейді.

Бұл орайда Қ.Кемеңгерұлының ұсынысы – морфологиялық және фонетикалық принциптерді жеке-дара алмай, екеуін де басшылыққа алу. Яғни, Қ.Кемеңгерұлының ұсынып отырған принципі – фонологиялық принцип. Ендеше, ғалым «сингармофонологиялық принцип» деген атауды қабылдағанымен, оның мәніні толық түсінгенін көреміз.

Латын әліпбиіне көшкеннен кейінгі туындаған күрделі мәселелердің бірі – бас әріп мәселесі еді. Бас әріп алу-алмау мәселесі туралы газет бетінде біраз таластар болады. Қазақстанның түкпір-түкпірінде студенттер, оқытушылар бас қосып, бас әріп туралы айтыстар, пікірталастар өткізеді. Бір тобы «бас әріп керек» десе, екінші тобы «бас әріп қажет емес» деген пікірде болады. С. Әрімжан өзінің «Бас әріп не үшін керек?» деген мақаласында: « Бас әріп-оқудың кілті. Жеке кісі әріптер болса, адамның көзін жетектейтін тізгін, жазғанды тез аңғаруға бастайтын ірі таңба- үлкен әріптер. Бетпақтың шөліндей тірі жансыз құм далада адасқан адам тәрізді – бас әріпсіз жазу да адам көзін алып жүрек алмақ емес. Екіншіден, оқу-жазудың психологиялық негізі бойынша қалыпты оқу, безендіріп оқу, сөздің мәніне лайықты дауысты өзгертіп оқу, тынатын жерде тыну үшін бас әріп керек. Әріп неғұрлым ұсақ болса (газет әрпі), жай тыныс белгілерін байқамай – кқбінесе үлкен әріптерге еріп оқимыз. Бас әріп іле сала танылатын ірі тыныс белгілері есебінде. Үшіншіден, қазақ тілі, әдебиеті енді ғана көркеюге, баюға, мәдени керектің барлығын өтеуге бет алып отыр. Мәдени керегіміз ішінде мемлекеттік маңызы бар кеңес тілі, заң тілі, телеграф маңдай жазуы, плакат, ұран-барлығы бар. Бұларды мәдени түрде жазғымыз келсе, бас әріп керек». Автор сауаттану ісіне бас әріптің ешқанадай зияны болмайтынын айта кетіп, жер-су атауларын, адам аттарын бас әріппен жаузды ұсынады.

«Бас әріптің керегі шамалы, бас әріпсіз де күн кешуге болады» деген пікірлер де кездесті. Х. Басымов «Бас әріп-қол бөгеу» деген мақаласында бас әріп алсақ, оның араб әліпбиінен айырмашылығы болмай қалатынын, қайта оқу мүлдем қиындайтынын айта келіп былай дейді «Бас әріптің баспа түрі мен жазба түрі бір-біріне ұқсас келмейді. Жазуда бір төсілдірсек, баспада қайта төсілдіруге тура келеді. Оқу-жазу да, қай жағынан болса да аяқты орап салады да отырады».

Жалыподақтық жаңа әліпби комитеті 1929 жылы өткен III жинасылысында «Бас әріп мәндетті түрде алынсын» деп қарар шығарады. Бірақ Қазақстан жаңа әліпби комитеті бұған үн қоспайды. Мектептерде, оқу орындарында, баспасөзде «оқулық, кітап жазуда әріп көбейтпейміз» деген желеумен бас әріп алынбайды. Соның нәтижесінде біраз қиыншылықтар, кемшіліктер болып, наразылықтар туындап, ел мұғалімдері баспасөз беттерінде өз ойларын білдіре бастады.

Соның нәтижесінде, 1930 жылдың 11 сәуірінде Қазақстан Орталық Атқару комитетінің «Бас әріпті алу туралы» қаулысы шығады.

Әдебиеттер:

1. Стенографический отчет научно-орфографической конференции, созванной 2-4 июля 1929г. Научно-методическим Советом НКП и ЦКНТА. - Алматы, 1930, 58 б.
2. Джунибеков А. Проблемы тюркской словесной просодии и сингармонизм казахского языка. Автореф. дис. док. - Алматы, 1998, 63 б.
3. Жүсіпов М. А. Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. – Алматы, Ғылым, 1998, 216 б.
4. Омаров Е. О сочетании звуков казахского языка // Шуақиев М., Шаяхмет А. Елім деп өткен Елдес. – Алматы: Ана тілі, 1998, -16 б.

№5 дәріс

Тақырыбы: Қазақтың орыс графикасына негізделген әліп-биі мен емлесі

Мақсаты: Орыс графикасына негізделген әліп-биі мен емлесі жайында түсінік, толық ақпарат беру.

Жоспар:

1. Қазақ орфографиясының ережелер жинағы (1941)
2. Қазақ орфографиясының толықтырылуы
3. Орфографиялық принциптер

Қазақ жазуының 1940ж. латын графикасынан орыс графикасына көшуінің бірнеше себебі болды:

- 1) өзге идеология мен саясат ұстанған Түркия мемлекеті мен кеңестер одағындағы түркі халықтарының араласуына кедергі жасау;
- 2) араб және латын графикасына негізделген қазақ жазуының негізін қалаған қайраткерлердің (Т. Шонанұлы, Қ. Кемеңгеров, Қ. Жұбанов, Е. Омаров, О. Жандосов, Н. Төрекұлов) “халық жауы” болып шығуы;
- 3) бір мемлекет (ССРО), ортақ астана (Мәскеу) астындағы халықтардың ортақ мемлекеттік жазуы болуы керектегі (орыс тілі мен жазуы);
- 4) термин сөздердің орыс тілі арқылы игерілуі,
- 5) жазу емлесіндегі ала-құлалық т.б

Бұл жазудың алғашқы әліпбиі жобасында (1939ж. 10-тамыз) 40 әріп болды.

Бір жылдан кейін 1940 ж. 30-тамызда жаңа алфавит жөніндегі ғылыми конференция 41 таңбадан тұратын жаңа әліпбиі туралы жоба ұсынды. Мұнда һ әрпі әліпбиге енгізілді және фонемасы э таңбасымен берілді.

1940 жылғы әліпбиі жобасын жетекшілік еткен С. Аманжолов жобаны талқылауда э әрпін қазақ тіліндегі е дыбысының орны-на қолдануды, э әрпін екінші буындарға да жаза беруді, я әрпін қолдануды азайтуды, мысалы, түбір мен жұрнақ позициясына жазбауды, ы әрпін тек орыс сөздерінде ғана жазып, қазақ тіліндегі үшін басқа таңба алуды ұсынған пікірлердің болғанын және оларға негізді дәлелдер бар екенін айтады. я, ю әріптерінен қызметі арқылы жазу үнемділігіне қол жеткіземіз дейді. Автор ь таңбасын қазақ тіліндегі жер-су атаулары адам есімдерінде қолдануды мақұл көреді.

Ш. Сарыбаев к әрпімен қ, к - г әрпімен - дыбыстарын белгілеп, іргелес келген дауыстының жуан-жіңішкелігіне орай қ, ғ, г, к екенін айыруды ұсынды. Сондай-ақ қ кь, ғ кь деп алайық деген де, тіпті – қ, – ғ деп алу жазу жылдамдығына кедергі, сондықтан қ, р таңбасын қалдырайық деген де пікірлер болады.

А. Ысқақов э әрпінің мәнін е әрпі де бере алады, сондықтан әліпбиге э-нің қажеті жоқ деп табады.

М. Балақаев керісінше э әрпін сөздің бас буынында жазайық, сонда тек ч, ц, ь әріптері ғана орыс сөздерінде кездеседі де, қалған әріптер ортақ болады дейді. Және қысаң езуліктердің емле қиындығын азайту үшін мағна, рет сияқты сөздердегідей анық естілмейтін позицияда ы, і әріптерін түсіріп, қалған по-зицияда тәуелдік жалғауы жалғанғанда да, түсірілмегені жөн деді. М. Балақаев сөз бірігіп жазылу үшін сөздің екі сыңары да атау тұлғада және олар изафеттің III түрі болмауы керек деді. Ал фразеологиялық тіркестердің барлық түрі бөлек жазылуы уәжді деп табады.

Сөйтіп, осындай талқылаулардан соң, жаңа әліпби 1940ж. 11- желтоқсанында түбегейлі бекиді. Әліпби тәртібіндегі қазақ тілінің төл дыбыстары жұмсалып жиілігіне сәйкес, і, қ, ң, ғ, у, ө, ә, һ болып реттеледі. Бірінші орыс алфавитінің әріптері, соңынан қазақ әріптері тіркеледі.

Алғашқы емле сөздігі. Осы әліпби жобасының негізінде 1941ж. С. Аманжолов, С. Баишев, Ғ. Бұзырбаев, С. Кеңесбаев, Н. Сауранбаевтардың ұжымдық авторлығымен алғашқы емле сөздігі жарық көреді. Онда мынадай өзгешеліктер болды: а) ы, і әріптері түсірілді: жыйлыс, құрлыс, бұйрық, ұрлық, топрақ, жапрақ, көкрек, ә) жалқы есімдерде [йы] тіркесі үшін и (Баир, Раис), жалпы есімдерде йы жазылды: айыл, кейін, б) кір-ме сөздерде я әрпінің алдынан и (пияла, пияз, зияш), ал қазақ сөздерінде ы жазылады: қыялы, сыяқты, тыянақты, в) йы, йі-ға аяқталған сөзге көсемшенің й жұрнағы қосылса, и әрпі жазылады (байыйды емес, баиды).

Сөздікке а) жер-су аттары б) біріккен, қысқарған, кірме сөздер в) терминдер г) кісі есімдері д) жазылуы қиын сөздер кірді. Қазіргі орфограммдан өзгеше мына сөздер біріктіріліп жазылды: Алааяқ, алакөлеңке, антатқан, антұрған, асықжілік, ататек, атсалысу, атшаптырым, атышулы, атқора, ауажайы-лу, ауылшаруашылық, ахрет, ахуал, ашпшек, аяқкиім, аяқтұзақ, бақайқулық, бейнетхор, бейпілауыз, белкүрек, белорак, боссөз, бытра, бытраңқы, біркүні, бірнәрсе, бұрнағыкүн, дарқан, дастарқан, диқан, емізік (еміздік емес), етбетінен (етпетінен), жалахор, жандік, жапрақ (жапырақ емес), жетіата, жый-лыс (жиналыс), жыйырма, кеңпейіл, күретамыр, көжеқатық, көзбайлау, махлұқ, мағна, мұраб, мұқыят, мұғаллім, нахак, суд (сот емес), тәбиғат, тәбиғи, хажет, хата, хатер, хауіп, хиял, хиянат, хұдды, хұрмет, ішкиім, қаблет, ғібрат, ұйқтау, өкмет.

Қазақ тілінің жазу тарихында әліпби жүйесі бірнеше тарихи кезеңдерді басынан өткізіп, ұлттық әліпби деңгейіне жеткен. Бірнеше ғасыр бойы қазақ халқы араб графикасына негізделген әліпби жүйесін пайдаланып келген-ді. 1929-40 жылдар аралығында латын графикасына негізделген әліпбиді жазу жүйесіне енгізіп, 1940 жылдан бері қарай кирил графикасы әліпбиін қолданып келеді.

Қазақ қоғамында және түркі тілдес халықтарында болып жатқан әртүрлі көзқарасты байқаған орыс миссионерлері бүкіл түркі жұртының мәдени, рухани құндылықтарын жою үшін, сонымен бірге тілдік болмысын құрту үшін саяси астармен «араб жазуы қолайсыз», «қазақ және басқа түркі тілдерінің дыбыстық жүйесін беруге икемсіз» деген желеумен орыс графикасына негізделген қазақ әліпбилерін және оқулықтарын шығара бастайды. Олар орыс жазуына көшуді насихаттауды орысша оқыған қазақ жастары арқылы жүргізуді көздеді.

"Қазіргі уақытта біз қолданып жүрген кириллица 1940 жылы 11 желтоқсанда бекіген. Оның авторы қазақ тілтанушысы, филология ғылымдарының докторы Сәрсен Аманжолов. Онда 41 әріп болды. Бірінші орыс алфавитінің әріптері, соңынан қазақ әріптері тіркеледі. Әріп атауы вэ, бэ деп, орыс алфавитіндегідей белгіленді. Осы әліпби жобасының негізінде 1941 жылы алғашқы емле сөздігі жарық көрді", - дейді тіл маманы Қ. Күдеринаова.

Күдеринаның айтуынша, сол кезде бекіген және қазіргі уақытта пайдаланып жүрген әліпбидің тек бір кемшілігі бар.

"Мұнда қазақ әріптеріне қатысты ешқандай кемшілік жоқ. Кемшілік тұсы деп термин сөздерді жазу үшін алынған орыс әріптерін айтуға болады. Мысалы Әзірбайжан кириллицасына орыс тілінің әріптері толық кірмеген. Ал Аманжоловтың әліпби жобасында орыс тілінің әріптері толық алынған", - дейді ол.

Бұған 1957 жылы бір рет өзгерістер енгізілді. Сөйтіп, орыс графикасы негізіндегі қазақтың жаңа алфавиті мен орфографиясының жобасы СССР Ғылым академиясының Қазақстандағы филиалының қазақ тілі секторы С.А.Аманжоловтың басшылығымен жасалды да, ғалым авторлығымен 1940 жылы латын графикасымен емле ережелері жарық көрді. Емле ережесінің талқылауға ұсынылған ресми нұсқасы 1953 жылы газет бетіне жарияланды. 1957 жылы үкіметтің арнайы қаулысымен қабылданғанға дейін аталған жоба қалың жұртшылықтың талқысына түсті. Пікірталастар әсіресе “Қазақстан мұғалімі”, “Социалистік құрылыс” мерзімді баспасөздерінде үзбей басылып отырды. Мақалалар мен пікірталастардағы көзқарастарды саралай отырып, бірінші, кірме сөздер емлесіне қатысты мына пікірлер орыс жазуының ықпалынан шығып отырған дейміз:

- орыс сөздерін жазуда цитаталық принципті түбегейлі қолдану, оның ішінде әсіресе сол тілдің қосымшасын түсіріп жазбау: секунда (секунд емес), цитата (цитат емес), т.б.;
 - орыс тілі сөздеріне қазақ тілі қосымшаларын жалғауда ы, і әріптерінің дәнекерлігін орынсыз пайдаланбау; Мыс. фондқа, шрифтке, банкке;
 - бұрыннан дыбыстық жағынан игеріліп жазылған сөздерді, түпнұсқасына көшіріп жазу: ящик (жәшік емес), батист (бәтес емес), ботинки (бәтеңке емес), русь (орыс емес);
 - жіңішкелік белгісіне аяқталған сөзге тәуелдік жалғауының III жағын қосқанда, ь-белгісін түсірмей жазу: Мыс. роль-рольі, контроль-контрольі;
 - қосар дауыссызбен аяқталған орыс сөздеріне қосымша жалғағанда бір әріпті түсірмей жазу: класс-классқа, конгресс-конгресске;
 - орыс тілінен енген сөздің соңғы буыны жуан болса, жуан, жіңішке болса, жіңішке қосымша жалғау;
- II әрпі қолданылған кірме сөздерді белгілеу үшін х әрпін х арқылы жазу;
- миуа, қиуа сөздерін миуоа, қиуоа деп орфограммалау;
 - орыс тілінен енген сөздерді бірыңғай түпнұсқа принципімен жазу сияқты пікірлер газет-журналдарда жарияланып тұрды.

Әдебиеттер:

1. Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия. — Алматы, 2018. – 250 б.
2. Аманжолов С. Новый казахский алфавит (на основе русской графики) и орфография (проект). — Алматы: Социалистік Қазақтан, № 180, 1939
3. Сыздықова Р. Емле және тыныс белгілері . – Алматы: Рауан, 1996.— 285 б.

№6 – сабақ

Тақырыбы: Жаңа әліп-биге сай жаңа емле

Мақсаты: Жаңа әліп-би бойынша емле ережелерін түсіндіру, мағлұмат беру.

Жоспар:

1. Дауысты дыбыс әріптерінің емлесі

2. Дауыссыз дыбыс әріптерінің емлесі

Латын әліпбиіне көшу жайлы алғашқы пікір акад. Ә.Қайдардың 1993 жылдың 24 қазанындағы “Ана тілі” газетінде жарияланған “Латын әліпбиінің болашағы зор” атты мақаласынан бастау алды. Ғалым қазақ жазуының жедел түрде орыс графикасына көшуінің мынадай себебін келтірді: “Түркия елінің ғалымы, профессор Тимур Қожаоғлу “Жаңа түсінік” га-зетіне (09.08.1991) былай деп жазады: “Кеңес үкіметі 1927 жылы КСРОдағы бүкіл түркі

халықтары қолданып келген араб жазуын латын алфавитімен ауыстырды. Бірақ Түркияда да 1928ж. латын алфавиті түрік жазуы болып қабылданғандықтан кеңес басшылары Анатолия түріктері мен Кеңес Одағындағы түркітілдес халықтардың мәдени байланысының арта түсуінен қауіптеніп, 1939-1940жж. кейін оларға міндетті түрде кирилл алфавитінің бір-бірінен парқы бар алты түрін қабылдатқызды”. Сол себеп-ті ғалым ендігі әліпби ауыстыру саясаттың араласуынсыз еркін таңдауда болатынын және ол “ұлтаралық, халықаралық, жалпы дүниежүзілік таралу деңгейі жоғары”, әрі “тілдік фактілерді” дәл таңбалаудың үлгісі ретінде ресми түрде халықаралық фонетикалық транскрипция болып қабылданған латын жазуы болу керектігін пайымдайды.

Әліпби ауыстыру туралы көзқарастар. Акад. Ә.Қайдардың бастамасы ғалымдар мен тілші қауым тарапынан қызу пікір-таластың, идеялардың түрткісі болды.

Бұл тақырыпта 1990-2013жж. арасында мерзімді баспасөз беттерінде 100-ден аса мақала жарық көрді. Мамандықтары мен жас ерекшеліктері, қызметі әртүрлі мақала авторларының көзқарастары мен ой-пікірлері де алуан түрлі. Оларды шартты түрде мынадай көзқарастарға топтауға болады.

Латын графикасына көшуді жақтайтын бағыт, олардың негізгі дәйектері: – латын әліпбиін қабылдау – компьютерлен-діру ағымына ілесу, халықаралық аренаға шығу, интернетті толыққанды пайдалану үшін; электронды пошта, телеграф қызметін кеңінен қолдану үшін; ортақ түркі жазуын қалыптастыру үшін; қазақ тілінің тілдік табиғатын қайтару немесе сақтау үшін; орыс тілінің фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік, лексикалық деңгейдегі әсерінен құтылу үшін керек. Латын графикасына көшуге қарсы бағыт. Көне түркі жазуына қайта оралуды ұсынатын бағыт. Қазіргі жазуды реформалауды жақтайтын бағыт.

Академик Ә.Қайдар газет-журнал бетінде жарық көрген мақалалар тасқынын көріп, әліпби арқылы атағын шығарғысы келетіндердің де, әр қайсысы-ақ қазақ жазуының авторы болғысы келетіндердің ниетін сезініп, 1996 ж. саналы азаматтардың ұйымдастыруын, өзара бірігуін, президенттің ресми жарлығын сұраған (Қайдаров Ә. Қазаққа латын жазуы керек пе, жоқ па? // ЕҚ. 6.01.96) мақала жариялайды. “Бұл – түркі әлемі үшін ғасыр проблемасы. Бұл мәселе қай үкімет басшысының тұсында шешіледі? Програмистер мен лингвистер бір шешімге келу керек” дейді (Қайдар Ә. Жеті жыл жыр болған жазу жайында // ЕҚ. 16.06.00).

Негізінен, Ә. Қайдардың латын жазуына көшуді жақтаған ұсынысы түркі халықтарына ортақ әліпби, ортақ жазу жасау тілегінен туындаған еді. Сондықтан ғалым ұсынған қазақ-түрік әліпбиіндегі 34 таңбаның ішінде -j, c , f , v әріптері бар. Алайда Ортақ Анкара жобасындағы 34 әріптің екеуін – әзірбайжан, онын – өзбек, сегізін – түркімен жаңа латын әліпбилерінде пайдаланбады. Сөйтіп, түркі халықтарының жаңа әліпбиінде 8-ден 20-ға дейін әріп айырмашылығы болды (Алтай М. Латын таңбалары. Қазақ әліпби нұсқаларына сын АТ. 15.08.02).

Бұл ортақ түркі әліпбиі жасау мүмкіндігінің төмендегенін көрсетті. Латын графикасына өтуді жақтаушылардың пікірінде, әсіресе программист, экономист мамандардың пікірінде латын жазуы дүниежүзілік аренаға шығу үшін, халықтың компьютерлік сауатын арттыру үшін, техникалық прогреске ілесу үшін қажет деген көзқарас басым болды. Мысалы, Н.А. Айтқожин: “Ендігі жазу алдыңғы қатарлы технология, күрделі баспахана құрылғылары әртүрлі саладағы жоғарғы білікті мамандардың қатысуынсыз шешіле алмайды. Компьютердің стихиялы түрде таралып кетуі, ортақ стандарт шрифтің болмауы бұл мәселенің әлеуметтік-саяси мәні бар екенін байқатады, компьютердің басқыш-тетігі минутына 600-1000 таңбаға дейін салуға арналған, неге біз оны пайдаланбаймыз” деді. “Ни один из тюркоязычных алфавитов, основанных на кириллице не попал в перечень алфавитов, которое поддерживаются программным обеспечением современных компьютеров” деді тағы да автор (Айтхожин Н.А. Вопросы реформы казахского алфавита // Саясат. 1998. № 12).

Ал А. Мереке электронды пошта, пейджинг саласында қазақ әріптерінің жоқтығынан небір сорақы сөздер жазылады. Қазақ мәтіні үшін арнайы драйвер алып жүру керек. Интернетте Web-бет құру үшін, пейджермен хабарласуға, электронды сөздік, электронды тілмаш жасау үшін, сөзді автоматты түрде тасымалдау үшін, орфографиясын жасау үшін латын жазуы керек деді (Мереке А. Латиница объединит тюрков // Новое поколение 26.11.99).

А. Шәріпбаев қазақ әліпбиі компьютердің басқыш-тетігіндегі ағылшын әліпбиіне сәйкес болу керек, одан өзгертудің еш негізі жоқ; осы стандарт сақталынса ғана қазақ тілінің құрылымдық жүйесін саралауға, компьютерлік өңдеудің ыңғайлы жүйесін жасауға кез келген графикадағы мәтінді оқып, оны басқа графикаға көшіруге болады деді. Сонда компьютерлендіру дегеніміз орфографиялық, терминологиялық, фразеологиялық сөздік жасау, қазақ тілінің грамматикасын автоматты түрде оқыта алатын және қазақ тілін басқа тілге және кері аудару алатын про-грамма жасау болып табылады деді (Шәріпбаев А. Латынсыз, компьютерсіз көзіміз ашылмайды // ЕҚ. 27.12.00). Енді бір топ әліпби ауыстырудың қажеттілігі қазақ тілін орыс тілінің әсерінен қорғау, тілдің табиғи дамуын күшейту, қазақ тілін сақтау үшін керек деді (Исхан Б. Латын ғарпіне көшу тілімізді сақтау үшін керек. // Қазақстан 27.09.2001. Итқұлов Қ. Лажы келсе, латынға көшсек // Заң 31.07.96.). Себебі жазуын қабылдаған тілдік ортада өмір сүрген тілге тіл деформациясы-на ұшырау қаупі күштірек болады. Графикасын алу арқылы сол тілдің фонемаларын өз тіліміздің дыбыс жүйесіне теліп, термин қатарын көбейтеміз деп, өзге тілдің лексикалық қабатын көшіріп алып, тіке аударма, калька жасау арқылы сол тілдің сөз тіркес-ін, синтаксисін, сөйлем, мәтін құрау синтаксисін көшіріп алу арқылы бірте-бірте тілдің табиғи даму жолынан ауытқуымыз мүмкін. Өйткені қазір кез келген сөз бен мәтінге дейінгі бірліктер орыс тілі мен қазақ тілінде қатар айтылып, жазылуы міндет-ті болды. Және кез келген мәтін алдымен орыс тілінде түзіліп, сосын барып қазақ тіліне аударылатыны дәстүрге айналды. Әрі қазір Қазақстанда 7,5 млн. қазақ

(44,3%), 6 млн. орыс (35,3%) тұратынын (Исмағұлова А. История казахского языка. Алфавит. Поиск, 1998 №2. Серии Гум.) ескерсек, орыс тілінің әсері азая қоймайтынын байқаймыз.

Әдебиеттер:

1. Қазақ тіл білімінің мәселелері – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2018. – 368 б.
2. Қазақ емлесінің негізгі ережелері. Жоба. Алматы, 2018.-21 б.
3. Қалиев Б. Қазақ тілі орфографиялық сөздігінің 6-шы басылымы жөнінде/ Емле.kz

№7 дәріс

Тақырыбы: Әріптердің емлесі.

Мақсаты: Әріптердің емлесі туралы мәлімет беріп, түсініктерін кеңейту.

Жоспар:

1. Дауысты дыбыс әріптерінің емлесі
2. Дауыссыз дыбыс әріптерінің емлесі

Дауысты дыбыстар сөйлеу мүшелерінің бір-бірінен алшақ жатуы арқылы жасалады. Дауысты дыбыстардың басты ерекшеліктері мыналар:

- дауысты дыбыстар дауыс шымылдығының толық тербелімі арқылы жасалады (тербелмелі);

- дауысты дыбыстарды айтқанда ауа ауыз қуысында кедергіге ұшырамай шығады;
- дауысты дыбыстар буын құрайды.

Дауыссыз дыбыстар сөйлеу мүшелерінің бір-бірімен жуысуы немесе тоғысуы арқылы жасалады. Дауыссыз дыбыстардың басты ерекшеліктері мыналар:

- дауыссыз дыбыстар дауыс шымылдығының толымсыз тербелімі (дауыс шымылдығының тербеліссіз, жартылай тербелімі және мол тербелімі) арқылы жасалады (тербеліссіз немесе қатаң, тербеліңкі немесе ұяң, тербелімді немесе үнді);

- дауысты дыбыстарды айтқанда ауа ауыз қуысында кедергіге ұшырап шығады;
- дауыссыз дыбыстар буын құрай алмайды.

Қазақ тілінің әліпби тізімінің құрамына енген төл дыбыстарды әліпби дыбыстар деп атаймыз.

Қазақ тілінің дауысты дыбыстар жүйесі

Қазақ тілінде 9 әліпби дауысты дыбыс бар. Олар қолданымдағы әліпби құрамында былай таңбалаынады: А, Ә, Е, О, Ө, Ұ, Ү, Ы, І.

Қазақ тілі дауысты дыбыстары жалаң (монофтонг) және құранды (дифтонг) болып екіге бөлінеді. Бастан-аяқ біркелкі айтылатын дауысты дыбысты жалаң дауысты дыбыс деп атаймыз, олар: а, ә, ы, і, ұ, ү. Бір дыбыстан басталып, екінші дыбыспен аяқталатын дауысты дыбысты құранды дауысты дыбыс деп атаймыз, олар: о, ө, е.

Қазақ тілінің төл дауыссыз дыбыстарының жүйесі 17 дыбыстан құралады. Олар қолданымдағы әліпби арқылы былай таңбалаынады: Б, Ғ-Г, Д, Ж, З, Й, Қ-К, Л, М, Н, Ң, П, Р, С, Т, У(у), Ш. Дәстүр бойынша Қ-К, Ғ-Г дыбыстарының жасалым (жасалу орны) айырмашылықтарын ескеріп, жеке-жеке дауыссыздар деп есептеп келеді. Бұл жерде олардың бір дауыссыздың жуан/жіңішке үндесім варианты екендігі ескеріліп, керісінше, бір дауыссыз деп қарастырылып отыр.

Дауыссыз дыбыстар дауыстың (дауыс желбезегінің) қатысына қарай: қатаң (тербеліссіз), ұяң (тербеліңкі) және үнді (тербелімді) болып үш топқа бөлінеді.

Қазақ тілінің дауысты дыбыс әріптеріндегі ҚАЙШЫЛЫҚТАР:

Қазіргі зерттеушілердің көпшілігі И мен У-ды дауысты дыбыстардың қатарына қоспайды. С.Мырзабеков «... зерттеушілер мен оқулық авторларының көбісі, бұл екі

әріптің әрқайсысы екі дыбыстың ҰУ, ҮУ, ЫУ, ІУ, ЫЙ, ІЙ қосындысы екенін біле отырып, дауыстыға жатқызып жүр. Жатқызып қана қоймай, оларды (и,у)әріптерін) дифтонг, дифтонгоид деп дәлелдеуге тырысатынын айтады. (7;16)

Жиырманшы ғасырдың 50 жылдарынан бастап шыққан еңбектерде 9 жалаң дыбыс (А,Ә,Е,О,Ө,Ұ,Ү,Ы,І), 2 құрандыдыбыс (И,У) берілген. Құранды и,у-дың қосылуы әліпбидің өзгерумен байланысты болды. 1957 жылы орфографиялық ереже қабылданып, онда И мен У-дың ҰУ ҮУ ЫЙ ІЙ дыбыстық тіркестерінен тұратыны айтылды. Орфографиялық ережеде И мен У-дың екі дыбыстық тіркестен тұратыны айтылғанымен, фонетикаға байланысты шыққан еңбектерде И мен у дыбыс ретінде енгізіліп, дауыстылар саны 11-ге жетті. Жалпы қазақ тілінде И мен У дыбыс емес, әріп болып табылады. Олар ҰУ ҮУ ЫЙ ІЙ дыбыстық тіркестерін беру үшін қолданылған шартты таңба ғана, сондықтан оларды дыбыс санына қосып шатастырудың еш қажеттілігі жоқ.

Жиырманшы ғасырдың 80 жылдарынан бастап шыққан көптеген еңбектерде қазақ тілінің 9 «әліпби дауысты дыбысы» ғана қамтылады. Ғалымдардың пікірімен толық келісуге болады. Бұл еңбектерде дыбыс пен әріптің аражігі ажыратылып берілген.

Қазақ тіліндегі КІРМЕ әріптердің дыбыс мәні.

кірме әріптердің тіл бұзар әсері күшейіп барады:

- бірінші, қазақ сөзінің үндесім әуезін бұзып барады;
- екінші, қазақ тілінің буын жігін бұзып болды;
- үшінші, қазақ тілінің морфем желісін бұзып болды;
- төртінші, қазақ сөзінің тасымал ретін шатыстырып бітті.

Ол кірме әріптер: И, У, Я, Ю, Щ. Қазақ тілінің төл сөздерінің құрамында жазылып жүрген кірме әріптердің дыбыс мәні төмендегідей (мый, тій, сұу, сүүрет, жая, әлійә, айұу, үйұу, ашшы, кешше, тұшшы)

Кез келген жазу тілдің ішкі өзіне тән құрылымы мен табиғи айтылымына зиян тигізбеу керек. Керісінше, тілдің әдеби айтылымының қорғанышы болу керек. Ол үшін:

1. Жазу сөздің дыбыс құрамын дәл бейнелегенде ғана дұрыс жазу болады. Ендеше, қазақ жазуы қазақ сөзінің үндесім әуезін дұрыс көрсетіп отыру керек, басқаша айтқанда, жуан айтылатын сөздің таңбасы мен жіңішке айтылатын сөздің таңбасының арасында көрнекі айырма болсын.

2. Жазу қазақ сөзінің буын құрамын бұзбау керек. Мысалы, миы, су-ы[мый-ы], [сұу-ы] болмау керек, мы-йы, сұ-уы болу керек. Қазақ тілінде сөз ішінде буын дауыстыдан басталмайды. Оқулықтардағы осындай кереғарлықтардың қиындықтарын айтып, балаларға түсіндіре алмай, олардың алдында «бірде олай болады, бірде бұлай болады» деп екі сөйлеп, әлек болып жатқан мұғалімдердің пікірі ескерусіз қалып жатыр.

3. Жазу қазақ сөзінің тасымал ережесіне сай болу керек. Тағы да ми-ы, су-ы болып тасымалданбау керек, мы-йы, сұ-уы болып тасымалдану керек.

4. Жазу қазақ тілінің морфем (түбір мен қосымшалар) желісін үзбеу керек. Мысалы, қазақ тілінің «егер түбір дауыссызға бітсе, қосымша дауыстыдан басталады» деген іргелі заңдылығы бар. Сонда мың = мы-ңы, мыс = мы-сы, мый = мы-йы болып, тіл жүйесі бұзылмайды.

Қазақ тілінің дауыссыз дыбыс әріптеріндегі ҚАЙШЫЛЫҚТАР:

Қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың санына келетін болсақ, ғалымдар арасында түрлі пікірлерді кездестіруге болады. А.Байтурсыновтың «Тіл құралында» 17 дауыссыз дыбыс берілген: б,п, т, ж, ш, д, р, з, с, г, к, қ, ғ, ң, л, м, н (1).

1954 жылы шыққан «Қазіргі қазақ тілінде», І.Кенесбаев, Ф.Мұсабаевтың «қазіргі қазақ тілі» деген оқулығында /1975/, С.Мырзабековтің «қазақ тілінің фонетикасы» /1993/ деген еңбегінде 25 дауыссыз дыбыс берілген: Б, В, Г, Ғ, Д, Ж, З, Й, К, Л, М, Н, П, Р, С, Т, (У), Һ, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Қ, Ң. / Щ жоқ/. Жоғарыдағы І.Кенесбаев, Ф.Мұсабаевтың «Қазіргі қазақ тілі» деген оқулығында Щ-ны дауыссыздардың жалпы санына қоспаған, бірақ дауыссыздарды дауыс қатысына қарай жіктеуде Щ-ны қатаң дауыссыздардың ішінде

береді. (5) Ал С.Мырзабеков Ш-ны мүлдем дауыссыздардың қатарына қоспайды. “Ш дыбыс емес-әріп. Ол Ш дыбысының созылыңқы варианты” деген пікірге келеді.

Әдебиеттер:

1.Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). — Астана: Елорда, 2000. — 527 бет

2.Мырзабеков С. Қазақ тілінің фонетикасы: Оқу құралы. — Алматы: «Қазақ университеті», 1993. — 136 бет

3.Жүнісбеков Ә. Қазақ тіл білімінің мәселелері: қазақ фонетикасы. — Алматы: «Абзал-ай», 2018. — 367 бет

4.Латын әліпбиі: теория, әдістеме және насихат. — Нұр-Сұлтан: «Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы» КеАҚ, 2019. — 280 бет

№8 – сабақ

Тақырыбы: Түбір сөздердің емлесі.

Мақсаты: Түбір сөздердің емлесін түсіндіру, мәлімет беру.

Жоспар:

1.Төл сөздердің емлесі.

2. Шет тілден енген сөздердің емлесі

Қосымшалардың жалғануы.

«Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері» оқулығы.

Қазақ тілінде түбір сөздер тіл үндесімі бойынша жазылады.

§11.Сөздер бірыңғай жуан не жіңішке үндесіммен жазылады: azamat, yntymaq, bosaga, turmys; asem, memleket, izet, umit,sóilem.

Е с к е р т у. Кейбір кірме сөздерде үндесім сақталмай жазылады: quziret, qudiret, muǵalim, qyzmet, qoshemet, aqiret, qasiet,qadir, kitap, taýqimet, qaziret.

§12. Сөздердің, сондай-ақ сөз тіркесіндегі жеке сөздердің негізгі тұлғасы сақталып жазылады: qulun (qulun емес), júzim (júzum емес), kólek (kólik емес), júrek (júrok емес), orynduq (orunduq емес), kók oramal (kóg oramal емес), aq ala (aǵ ala емес), aq aıy (aǵ aıy емес); bara almamyn (baralmamyn емес), barsa igi edi (barsigedi емес), baruq pa eken (baruqpeken емес), kele jatyr (kelatyr емес).

§13. Бірқатар кірме сөздер айтылуы бойынша игерілген түрде жазылады: taýar, nómir, poshta, kástóm, pálte, poıyz, siez.

Қосымшалардың жалғануы

§14. Қосымшалар түбір сөздің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың үндесіміне қарай не жуан, не жіңішке болып жазылады: jumys-shy-lar-dyń, qart-tar-dyń, baqsha-myz-da; mekemedede, bereke-si, teńiz-shi-ler; kitap-tyń, qudiret-ke, muǵa-lim-niń; kógal-ǵa, kógorai-ǵa.

§15. Сөздің соңғы дыбысы қатаң болса, оған жалғанатын қосымшалар қатаңнан басталады, дауысты, ұяң немесе үнді болса, қосымшалар ұяң не үндіден басталып жалғанады: halyq-qa, qyrat-tar, mektep-ke, kólik-pen; táj-ge, qaryz-ǵa, juldyz-dar; tań-ǵa, pán-der, tal-dyń, kól-ge, bala-ǵa, bala-lar, áje-ge, áje-niń.

§16. Түбірдің соңғы буынында үнді дауыссыз дыбыстан кейін тұрған у, і әріптері тәуелдік қосымшасы жалғанғанда түсіріліп жазылады.Мысалы: aýyl – aýly, daýys – daýsy, erin – erni, halyq – halqy, oryn – orny, ǵuryp – ǵurpy, quryq – qurpy,kórik – kórki (бет-ажар), árip – árpi, naryq – narqy, paruq – parqy, qulyq – qulqy.

Е с к е р т у. Мағынасына нұқсан келетін сөздерде у, і түсірілмей жазылады. Мысалы: qulyq – qulyǵy; kórik – kórigi (ұстаның құралы); qalyp – qalyby (нанның қалыбы); quyuq – quyuǵy (сандық мағына); naryq – naryǵy (термин).

§17. Соңғы буынында á әрпі жазылатын түбір сөздерге қосымшалар жіңішке жалғанады: kinási, kinásiniń, kináli, kúnási, kúnásiniń, kúnásine, kúnásinen, shúbási, shúbásiniń, shúbásiz, kúási, kúásiniń, kúásine, kúásinen, kúálik, kúáger, kúmáni, kúmániń, kúmáńdi, kúmáńshil. Бірақ ашық дауыстылармен келетін қосымшалар жуан жалғанады: kúnáǵa, kúnádan, kinálaǵy, shúbálanǵy, kúáǵa, kúádan, kúmáńǵa, kúmáńdanǵy.

§18. s немесе z дыбыстарына аяқталатын сөздерге s, sh дауыссыздарынан басталатын қосымша жалғанғанда, түбірдің негізгі тұлғасы сақталып жазылады: tuzsyz (tussyz емес), sózsiz (sóssiz емес), jazsyn (jassyn емес); basshy (bashshy емес), áyuzsha (áyushsha емес), qussha (qushsha емес).

§19. n дыбысына аяқталатын сөздерге ǵ, g, b, m дауыссыздарынан басталатын қосымша жалғанғанда, түбірдің негізгі тұлғасы сақталып жазылады: buryńǵy (buryńǵy емес), jańǵa (jańǵa емес), qaýynǵa (qaýynǵa емес), túńgi (túńgi емес), tómengi (tómeńgi емес), júgenge (júgeńge емес), janbaidy (jambaidy емес), kónbedi (kómbedi емес), senbeidi (sembeidi емес), saimanmen (saimammen емес).

§20. k, q, p дауыссыздарына аяқталған түбір сөзге тәуелдік жалғауы жалғанғанда, g, ǵ, b болып ұяңданып жазылады: júrek – júregi, súiek – súiegi, kúrek – kúregi; qazaq – qazaǵy, bairaq – bairaǵy, taraq – taraǵy; kitap – kitaby, aspar – aspaby, lep – lebi;

Ал осы дауыссыздарға аяқталатын етістік түбіріне көсемшенің -a, -e, -i жұрнағы жалғанғанда, g, ǵ, b, ú болып жазылады: ek – egedi, tók – tógedi; taq – taǵady, baq – baǵady; ker – kebedi, keýip, jar – jabady, jaýyp, tap – tabady, taýyp. Бірақ sap – saryp, sarynda, tarap – tararynda, tararymızdan, qazaq – qazaqu тәрізді сөздердің түбір тұлғасы сақталып жазылады.

§21. Түбір сөзге -hana, -ǵoi, -qoi, -kez, -kesh, -paz, -ger, -ker, -tal, -dar, -qor, -kúnem, -niki (-diki, -tiki), -men (-ben, -pen) тәрізді араб, парсы тілінен енген және төл қосымшалар сөздің соңғы буынының жуан-жіңішкекегіне қарамай жалғанады: kitaphana, emhana; danagói, aqylgói; sánqoi, áyesqoi; arbakesh, baishykeshe; jıhankez; ónerpaz, bilimpaz; zańger, saýdager; kásipker, qairatker; sezimtal, úǵymtal; dindar, qaryzdar; mansapqor, jemqor; paidakúnem; ataniki, áyıldiki, qazaqtiki; qoǵammen, ultpen, qyzben.

§22. Екінші сыңары basy, asy, aǵasy, anasy тұлғаларымен келген біріккен сөздерде септік жалғаулары сөздің тәуелдік формасына жалғанады: Elbasyna, Elbasyn, Elbasynda, otbasyna, otbasyn, otbasynda, qonaqasyna, qonaqasyn, qonaqasynda, otaǵasyna, otaǵasyn, otaǵasynda, otanasyna, otanasyn, otanasynda. Тәуелдік жалғауының III жағы жалғанбайды.

Шет тілден енген сөздердің емлесі.

§77. ë әрпі ó әрпімен таңбаланады. Оларға қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады: mańóvr (-diń, -i, -ge, -ler),

brýselóz (-diń, -i, -ge, -der), aktór (-diń, -i, -ge, -ler), amóba (-nyń, -ny, -ǵa, -lar), dirijór (-diń, -i, -ge, -ler), rejisór (-diń, -i, -ge, -ler).

§78. ц әрпі және сц әрпі тіркесі s әрпі арқылы жазылады:

sirk, sifr, silindr, sirkýl; desimetr, medisina, proporsional, abzas, kvars, konstitýsia, korporasia, seh; senarı, sıofit, abses, absisa, plebisit.

Е с к е р т у. Қатар келген ц әрпі ts тіркесі арқылы таңбаланады: pıtsa, Nıtsa.

§79. -тч дыбыстар тіркесімен аяқталатын сөздердегі т әрпі түсіріліп жазылады: skoch, skech, mach.

§80. щ әрпі төл сөздерде shsh әріп тіркесімен, ал шеттілдік сөздерде sh әрпімен таңбаланады: ashshy, tushshy, keshshe;

ýchılishe, praporshık.

§81. э әрпі е әрпімен жазылады: element, elevator, ерора, poetika, koefisient.

Е с к е р т у. -оә әріп тіркесімен аяқталатын сөзде э әрпінің орнына і жазылады: aloi, kapoi.

§82. ю әрпі төл сөздерде, сонымен бірге шеттілдік сөздерде сөз басында және дауысты дыбыстан кейін іу әріп тіркесімен: aiú, oiú; Iúriter, Iúrmala; kaiúta, ал дауыссыз дыбыстан, айыру белгісі (ь) мен жіңішкелік белгісінен (ь) кейін ұ әрпімен таңбаланады: parashút, absalút, glúkoza, debút, prodúser, lúks, salút, valúta, búdjnet, búrokratia, sújjet, búleten; fúchers, kompúter, tútor, konúktýra, konúktivit. Қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады.

Е с к е р т у. и (і) әрпінен кейін тұрған ю орнына ұ жазылады: qíú, kíú, díú. §83. я әрпі төл сөздерде, сонымен бірге шеттілдік сөздерде сөз басында, дауысты дыбыстан кейін, айыру белгісі (ь) мен жіңішкелік белгісінен (ь) кейін ia әріп тіркесі арқылы: iaǵni, qoiaп; Ialta; soia, ideia; ġireiadio, súbiadio; alians, komiak, ал дауыссыз дыбыстан кейін á арқылы таңбаланады: akýmýlá tor, mýláj, zará d, kalkýlá tor. Қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады.

Е с к е р т у. и (і) әрпінен кейін тұрған я-ның орнына а жазылады: qiaġ, sia, Túrkia, jaġa.

§84. Жіңішкелік белгісі (ь) бар буынға жіңішке дауыстылардың әрпі жазылады, қосымшалар түбірдің соңғы буынына үндесіп жалғанады, жіңішкелік белгі (ь) ескерілмейді: ansámbl (-diń, -i, -ge, -der), dúbl (-diń, -i, -ge, -der), rúbl (-diń, -i, -ge, -der), paró l (-diń, -i, -ge, -der), asfált (-tiń, -i, -ke, -ter), púlt (-tiń, -i, -ke, -ter), ált (-tiń, -i, -ke, -ter), ós (-tiń, -i, -ke, -ter), vólt (-tiń, -i, -ke, -ter), búldog (-tyń, -y, -qa, -tar), batalón (-niń, -i, -ge, -der), medalón (-niń, -i, -ge, -der), koról (-diń, -i, -ge, -der), gastról (-diń, -i, -ge, -der), alkogól (-diń, -i, -ge, -der), kúlt (-tiń, -i, -ke, -ter), gólf (-tiń, -i, -ke, -ter), vestibúl (-diń, -i, -ge, -der), sírkúl (-diń, -i, -ge, -der), roial (-diń, -i, -ge, -der), álpinis (-tiń, -i, -ke, -ter), álternativ (-tiń, -i, -ke, -ter), kobált (-tiń, -i, -ke, -ter), festivál (-diń, -i, -ge, -der), álbátros (-tyń, -y, -qa, -tar), álbom (-nyń, -y, -ǵa, -dar), álmanah (-tyń, -y, -qa, -tar), áltrón (-nyń, -y, -ǵa, -dar), álfa (-nyń, -ǵa, -lar), váls (-tiń, -i, -ke, -ter), bálzam (-nyń, -y, -ǵa, -dar), pálma (-nyń, -sy, -ǵa, -lar), oftálmolog (-tyń, -y, -qa, -tar), búldozer (-diń, -i, -ge, -ler), múltfilm (-niń, -i, -ge, -der), últrasáyle (-niń, -si, -ge, -ler), fólklor (-dyń, -y, -ǵa, -lar), vólftram (-nyń, -y, -ǵa, -dar).

Е с к е р т у. Мына сөздерде жіңішкелік белгісі ескерілмейді, қосымшалар түбірдің соңғы буынына үндесіп жалғанады: bron (-nyń, -y, -ǵa, -dar), monastyġ (-dyń, -y, -ǵa, -lar), gýash (-tyń, -y, -qa, -tar), týsh (-tyń, -y, -qa, -tar).

Түбір сөздердің жазылуы.

Р.Сыздықованың «Қазақ тілінің анықтығышы».

§ 20. Көп буынды түбір сөздер, көбінесе, бірыңғай жуан не жіңішке болып келеді: бала, жылқы, табан, тұрмыс, өмір, терезе, тебен, қыдыр, кідір(у). Мұндайда сөз бірыңғай жуан не бірыңғай жіңішке дауысты дыбыс әріптерімен жазылады.

Көп буынды түбір сөздер аралас (жуан және жіңішке) буынды болып та келеді, мұндайда бір сөз ішінде жуан-жіңішке дыбыс әріптері жазыла береді: қызмет, мұғалім, кітап, қадір, тарих.

Аралас буынды сөздер, негізінен, араб-парсы тілдерінен енгендер.

§ 21. Орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген және көбінесе термин болып келетін сөздердің басым көпшілігі орыс орфографиясы бойынша жазылады: алюминий, антоним, аудитория, бухгалтер, повесть, гарнизон, гастроль, генерал, геофизика, коммутатор, конгресс, контейнер, плацдарм, плацкорт, термометр, террор, фракция, фрегат, хром, хронограф, цемент, цифр т.т.

§ 22. Орыс тілінен енген сөздердің ішінде дыбысталуы өзгеріп қалыптасқан бірқатар сөздер сол өзгерген күйінде жазылады. Олардың дені – қазақ тіліне ертеректе ауызша сөйлеу тілі арқылы енген сөздер. Бұл

сөздер, негізінен, тұрмыстық зат, бұйым атаулары мен әкімшілік, сот, сауда, шаруашылық салаларына қатысты атаулар болып келеді: әшмүңке (восьмушка), барқыт, бәтеңке, бәтес, божы (вожжи), бөкебай (пуховый), бөрене (бревно), бөшке, жәшік, кәзекей (казакин), көшір (кучер), калаш (калач), шөген (чугун); ауылнай, болыс, поштабай, сот, кәтелешке (каталашка), түрме, пәтерь (квартира), шіркеу (церковь), тауар, зауыт, кір (гиря), келі (килә, кило емес, бірақ киловатт, киловольт, килограмм).

Тұлғасы өзгертіліп жазылатын орыс сөздерін емле сөздіктерінен қарап білуге болады.

Орыс тілінен келген кірме сөздердің бірқатары соңғы дауысты а дыбысын түсіріп қалыптасқандықтан, сол ықшамдалған түрінде жазылады: газет (газета емес), минут (минута емес), пар (пара емес), секунд (секунда емес), гранат (граната емес), координат (координата емес), цифр (цифра емес). Ал негізінен, а-ға аяқталатын кірме сөздер, әсіресе терминдер соңғы дауысты дыбысын сақтап қолданылады және солай жазылады: кассета (кассет емес), кантата (кантат емес), тирада (тирад емес), капсула (капсул емес), оптика (оптик емес) т.б. Бұлардың барлығының жазылуын сөздіктен қарап алу керек.

Ескерту. Көркем әдебиетте белгілі бір заманды суреттегенде немесе ертеректегі ақын-жыраулар мен жазушылардың шығармаларында осы күнгі орысша тұлғасы сақталып жазылатын бірқатар сөздер өзгерген түрде берілуі мүмкін. Мысалы: майыр (майор), ояз (уездный начальник), жандарал (генерал-губернатор), сияз (съезд), старшын (старшина), бексіл (вексель) т.б.

§ 23. Араб, парсы тілдерінен, сондай-ақ туыстас татар, өзбек т.б. тілдерден енген сөздер қазақша айтылуынша жазылады, яғни сол тілдердегі тұлғасы сақталмайды: бұқара (фуқара), пікір (фикр), әкім (хаким), әзір (хазир), пайда (файдә), наурыз (ноуруз), қате (хата), мақта (пақта), жүзім (йүзүм) т.б.

§ 24. Жазу тәжірибесінде кейбір түбір сөздер екі түрлі дыбысталуына (айтылуына) қарай екі (кейде тіпті үш) нұсқада беріліп жүр. Бұларды бөліпбөліп тану қажет. Бірқатар түбір сөздердің екі, кейде үш вариантының да жазылуы заңды түрде орын алады. Олардың бір тобының (сан жағынан өте шағын тобының) екі нұсқасын қатар қолдана беруге болады: айғай – айқай, бұндай – мұндай, балуан – палуан, ертегі – ертеқ, пәле – бәле, гауһар – жауһар, заңғар – зеңгір, байымдау – пайымдау – бағамдау, айдаһар – аждаһа, сықылды – секілді, өзге – өңге, уәде – уағда, жәбір – зәбір, жаһан – жиһан, айуан – хайуан т.б.

Сонымен қатар тек бір нұсқасын (вариантын) қабылдап, соның жазылуын қалыптастыратын қатарлар да бар. Соңғылар көбінесе “фонетикалық дублеттер” деп аталатын, яғни кейбір дыбыстары ғана өзгеше келетін сөздер болады. Мұндайда орфографиялық норма болып есептелетіндері сөздікке енеді де, өзге нұсқалары жақша ішіне “емес” деп көрсетіледі. Мысалы: қазір (кәзір, қазыр, хазір емес), міне (міні емес), ерегіс (ерегес емес), жіті (жыты емес). Бұл күнде жазылуы едәуір орнығып қалған кейбір сөздердің өзге қатарлары “емес” деген белгімен көрсетілмеуі де мүмкін.

Әдебиеттер:

1. Қазақ грамматикасы. - А. Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты. - Астана: 2002. - 784 б.
2. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. - 527 б.
3. Сыздықова Р. Емле және тыныс белгілері. – Алматы: Рауан, 1996. - 284 б.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1996. - 341 б.

Тақырыбы: Күрделі сөздердің емлесі.

Мақсаты: Күрделі сөздердің емлесі туралы түсінік, мәлімет беру.

Жоспар:

- 1.Тіркесті күрделі сөздердің емлесі
- 2.Біріккен сөздердің емлесі
- 3.Қос сөздердің емлесі

Қазақ жазуы үнемі өзгеріп, емлесі жаңару, толығы үстінде. Соған қарамастан қазіргі қазақ орфографиясының төл тіліміздің табиғатына қайшы түсер кереғар тұстары аз емес. Осының өзі жазу емлесінің ғасырлар бойғы жазу дәстүрінің, жазу тәжірибесінің, дағдысының негізінде қалыптасатын өте күрделі құрылым екенін көрсетеді. Қазақ жазу емлесіндегі қайшылықтардың пайда болуы, алдымен, тіліміздегі күрделі сөздердің бірде бөлек, енді бірге жазылуымен байланысты. БАҚ құралдары мен оқулық беттерінде күрделі сөздердің жазылуына байланысты қайшылықтар әлі күнге дейін кездеседі.

Сөздердің бірге не бөлек жазылуы туралы мәселе, күрделі сөздердің біріккен сөз және тіркескен құрама сөз түрлерін бірбірінен ажырату мәселесінен туындайды. Себебі: біріккен сөз деп қабылданса – бірге, тіркескен құрама сөз деп есептелінсе бөлек жазылады. Сондықтан да болар күрделі /құрама/ сөздердің жазылу емлесінің /бірге, бөлек, дефис арқылы/ қалыптасу тарихы, алдымен, күрделі сөз түрлерін ажырату критерийлерін анықтауға ұмтылудан бастау алғаны мәлім. А.Байтұрсынұлы күрделі сөздердің үндесу заңына сәйкес келгенін- бірге, келмейтіндерін бөлек таңбалайды. Кіріккен сөз болудың бірінші шарты мағыналық тұтастығы: бір-ақ нәрсені атап, бір сөздің орнына жүреді. Бірақ бұл шарт барлық сөздерге бірдей өлшеуіш бола алмайды. Қ. Жұбанов: «Кіріккен сөзбен кірікпеген сөз тіркесінің қайсысы екенін айыруға ең қолайлы, әрі сенімді жол – ол екпінге қарау». Мысалы: қарға қара құс десек, мұндағы қара құскірікпеген тіркес екені анық. Өйткені қара сөзінде екпін бар, әрі ол екпін соңындағы құс сөзінің екпінінен анағұрлым басым. Ал, бүркіт – «қарақұс тұқымынан» десек, мұндағы қарақұс кіріккен сөз екені анық. Өйткені, мұнда қара деген бөлшекте түк екпін жоқ, қара мен құстың екеуіне ортақ жалғыз-ақ екпін бар, о да қара сөзінде емес, құс сөзінде.

Біріктіріп не бөлек жазылуға тиісті сөздерді айырудың қиындығы ресми орфографиялық ережелердің кейде бірізді, дәл болмауынан орфографиялық сөздіктерде ала-құла, қарама-қарсылық күшті болды: бір сөздікте бірге жазылған сөздер екінші сөздікте бөліп жазылған... Сөз бен сөзді қосып жаңа сөз жасау процесі үздіксіз дамып жатуынан пайда болған өзгерістер орфографиялық ережелерге ілеспей, олардан ауытқып, асып-түсіп жатады.

Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде /1983/ бөлек жазылатын сөздердің 6 түрлі тобы көрсетілген:

1. Мемлекет, республика, облыс, мекеме, ұйымның күрделі атаулары.
2. Анықтауыш пен анықталушы сөздер.

3. Күрделі сан есім, күрделі сын есімдер.
4. Күрделі етістіктер.
5. Есім, еліктеуіш сөздер мен етістіктерден құралған күрделі сөздер.
6. Идиомалық, фразалық тіркестер.

1988 жылғы орфографиялық сөздікте бірге жазылатын сөздер:

1. Тұлғасы өзгеріп барып біріккен сөздер /бүгін, биыл, алаңғасар т.б./
2. еш, әр, кей, бір, әлде сөздерімен біріккен есімдік, үстеу сөздер /ешқандай, ештеңе, біржолата т.б./
3. Термин сөздер /баспасөз, еңбеккүн, көкжиек/.
4. Құрал- жабдық атаулары / шаңсорғыш, бесатар т.б/, мамандық, кәсіп, қызмет иелерінің аттары /өнертапқыш, теміржолшы, атқамінер т.б/, ойын, салт –дәстүр атаулар / ақсүйек, тоқымқағар, ақсарбас/.
5. Аң-құс, жан-жануар, құрт- құмырсқа, өсімдік атаулары /қарақұйрық, ақбөкен, тасбақа, шегіртке, аққу/.
6. –тану, сымақ, аралық, фото, электр, радио, авто, авиа т.б сөздерімен келген тіркестер / халықаралық, радиоқабылдағыш, автокалам т.б/.

Орфографиялық сөздіктің сөздерді дұрыс жазу нормасын қалыптастыратын негізгі қызметінен басқа: а) сол тілдің сөздік қорын түгендейтін; ә) тілде жарыса қолданылатын лексикалық бірліктердің әдеби вариантын бекітетін; б) өзге тілді өкілдердің сол тілдегі барлық сөздердің (жазылуы қиындық тудыратын да, тудырмайтын да) емлесін қарау үшін қажетті ақпарат беретін қосалқы қызметтері бар.

2001 жылы ҚР Ұлттық Ғылым академиясы Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің» 4-басылымын (50 000 сөз) 1500 данамен басып шығарды. Сөздіктің алғы сөзінде: «3-басылымы өңделіп, толықтырылды. Сөзтізбеге бұрын енбей қалған сөздер, ғылыми-техникалық, қоғамдықсаяси терминдер енгізілді, бірге немесе бөлек жазылатын сөздер айқындалып, реттелді.

- Аң, құс, жәндік, өсімдік атауларына байланысты күрделі сөздердің де біразы сөздікте біріктіріліп жазылған. Мысалы: ақбас (өс.), ақкіс, аққайран, ақсары (құс), ақшұнақ (өс.), қарақас, қараматау (өс.), қарақұлақ (зоол.), тасбеде (өс.), суқұзғын, сужылан, суқоңыз, субүркіт, суықторғай, т. б.

- Біршама тіркестер - ауыз омыртқа, бел омыртқа, төс қалта, көк сүт, тай қазан, қара көже, қара ет, қызыл асық, қызыл су, азу тіс, ит тіс, қасқа тіс, сүт тіс, қыз қуу, кәрі жілік, ашық хат, темір қазық (жұлдыз атауы), аш ішек, тоқ ішек, тік ішек, тоң май, іш май, бет орамал, қол орамал, жалаң аяқ, жалаң бас, төс темір, тоты құс деген сияқты біраз сөздер сөздікте бөлек жазылған.

2005 жылы ҚР Ұлттық Ғылым академиясы Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің» 5-басылымын (53 000сөз) 3000 данамен басып шығарды.

Сөздікте бөлек жазылып келген май шам, жел диірмен, ақ таңдақ, іш құса, тоң май сынды сөздер бірге жазылды.

2007 жылы ҚР Ұлттық Ғылым академиясы Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің» 6-басылымын 100000 данамен басып шығарды. Бұл сөздік бұрын ресми түрде бекітілген (1983 ж.) «Қазақ тілі орфографиясы негізгі ережелерінің» ең соңғы редакцияланған нұсқасы негізге алынды. Орфографиялық ережелердің аталмыш редакцияланған нұсқасы Қазақстан Республикасы Мемлекеттік терминология комиссиясында бекітілді. Сондықтан ол жазу нормаларын заңдастыруда басшылыққа алынатын нормативті құжат деп есептеледі.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. - Алматы: Ана тілі, 1992. - 445 б.
2. Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. – Алматы: Ғылым, 1988. - 113 б.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. - Алматы: Ғылым, 1996. - 341 б.
4. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы. - Астана: Елорда, 2000. – 527 б.

№10 дәріс

Тақырыбы: Емле сөздігі – тілдегі сөздердің жазылуын бір жүйеге түсіретін құрал

Мақсаты: Емле сөздігі туралы мағлұмат беру.

Жоспар:

1. Емле сөздіктерін түзудің негізгі ұстанымдары
2. Емле сөздігі – әдеби тіл нормаларының басты көрсеткіші

Тіл жүйелі, қоғамдық құбылыс болғандықтан, бәріне ортақ оның жазу ережелері болады. Әркім өзінше әр түрлі жаза беретін болса, ол жүйелі тіл болмайды. Кейде дұрыс жазу ережелерін емле деп те атайды. Орфографиялық сөздік — тілдегі сөздердің жазылу нормасын көрсететін сөздік. Қазақ тілінің тұңғыш орфографиялық сөздігі қазақ жазуының орыс графикасына көшуіне байланысты қабылданған емле ережелеріне сәйкес 1941 жылы түзілді. 1940 жылға дейін бас-аяғы он бес-жиырма жылдың ішінде үш түрлі: А.Байтұрсынұлы түзген қазақтың тұңғыш ұлттық жазуы араб таңбаларын, одан кейін он шақты жыл қолданған латын жазуын, 1940 жылдан бастап қабылданған кириллицаны пайдалануға мәжбүр болған қазақ халқының әр жазудың емлесінде дәстүрі қалыптасып, орнығып үлгермеді, сондықтан әркім бұрынғы жазудың тәртібін сақтап, алақұлалық туғызуы мүмкін болғандықтан, 1941 жылы жаңа графикаға көшкен кездегі емле ережелері де, 1957 жылғы оның біршама түзетілген жаңа редакциясы да ресми үкімет тарапынан арнаулы қаулымен бекітілген болатын. Осының нәтижесінде қазіргі жазуға ие болдық. Алғашында алфавитте 41 әріп болды. Алфавиттік қатар алдымен орыс тіліндегі бар әріптерден тұрды, содан кейін орыс графикасында жоқ, қазақ тіліне төл дыбыстарды таңбалайтын әріптерден тұрды. Бұл тәртіп 1957 жылы өзгеріп, алфавиттік құрамға ә әріпі қосылып, 42 әріп болып қазіргідей күйге келді. Бұдан 42 әріптік әліпби ең алдымен орыс сөзінің дұрыс жазылуы талабынан туындаған, сондықтан 33+9 принципімен құрылған. Мұндағы 33 әріп орыс әліпбиіне сәйкес келсе, қалған тоғыз әріп қазақ тіліне тән дыбыстарға сай келеді. Бұл әдіс Кеңес үкіметінің кезіндегі саясат бойынша жүздеген ұлттардың әліпбиі 33+N принципімен жасалған болатын. М. Балақаев 1948 ж. оқушыларына арналған қысқаша "Емле сөздігін" құрастырды. 1995 ж. мектеп мұғалімдері мен баспа қызметкерлеріне арналған "Қазақ орфографиясы жайында анықтағыш" (Р. Сыздықова) жарыққа шықты. Мектеп оқушыларына арналған орфографиялық сөздік 1960

ж., біршама толық түрі 1972 ж., ал қазақ тілінің үлкен "Орфографиялық сөздігі" 1963 ж. жарық көрді. Осы сөздіктің толықтырылып, өңделген 2-басылымы 1978 ж. шықты.

Жаңа графикаға көшумен байланысты 1940 жылы жасалған емле заңдары

1957 жылы түзілген «Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелерінде» 51 параграф, 12 ескертпе енгізіліп, толықтырылып жаңадан түзілген болатын.

1983 жылғы «толықтырулар мен түзетулерден» кейін оған 3 параграф және 3 ескертпе қосылған. Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері 9 бөлімнен тұрады. Олар:

1) дауысты дыбыс әріптерінің қолданылуы 2) дауыссыз дыбыс әріптерінің қолданылуы 3) түбір сөздердің жазылуы

4) бөлек жазылатын сөздер

5) қос сөздердің жазылуы

6) қосымшалардың жазылуы

7) шылау сөздердің жазылуы

8) бас әріптің қолданылуы

9) сөздердің тасымалдануы

«Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің» 1983 жылғы 2-басылымындағы өзгеріс, жаңалықтар:

1. Дауысты дыбыс әріптерінің қолданылуы. «§ 1. а, ә, е, о, ө, ұ, ү, ы, і, э әріптері жалаң дауыстылардың ал ё, и, у, ю, я әріптері қосынды дауыстылардың да, кейде жалаң дауыстылардың да таңбасы ретінде жұмсалады»¹

2. Қос сөздердің жазылуы» бір-ақ параграфта айтылады: «§ 31. (§ 32). «Қос сөздің барлық түрі дефис (-) арқылы жазылады.»¹

3. Сөздердің тасымалдануы» біраз «толықтырулар мен түзетулерге» ұшыраған. Бұрын: «§ 50. Жазып келе жатқанда, жолға сыймаса, я тұтас бір буынды, я көп буынды тасымалдауға болады...» дейтін ереже «§ 51. Жазып келе жатқанда, жолға сыймаған сөз буын жігіне қарай тасымалданады...» - деп түзетілген.¹

4. «Екі, кейде үш сөзден құралған кісі аттары мен географиялық атаулар, негізінен, түбірі сақталып, бірге жазылады...»¹

Бұл орфографиялық ережелер, біріншіден, тілдегі сөздердің дұрыс жазылуына, олардың тілде орнығуына септігін тигізсе, екіншіден, орфографиялық норманың қызметін айқындайды. Осы орфографиялық ережелерге сүйене отырып, қазақ тілінің орфографиялық сөздіктері шығарылды.

Осы аталған Негізгі ережелерінің жаңа редакциясына (1983) сәйкес ҚР ҒА-ның Тіл білімі институтының әзірлеуімен "Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі 1988 жылы 45000 данамен басып шығарылды. 1988 жылғы 3-басылымы едәуір түзетулермен ұсынылып отырғаны оның «Алғы сөзінде» кеңінен көрсетілген болатын, атап айтқанда, сөздік құрамының толықтырылғаны; сұрыпталып, жүйелі тәртіпке келтірілгені, жазылатын сөздердің едәуір

1 Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. Алматы, 1983 іріктелгендігі айтылып, әрқайсысы нақты мысалдармен кеңінен көрсетілген еді.²

«Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің» 1988 жылғы 3-басылымындағы өзгеріс, жаңалықтар:

1. Орыс тілінен және орыс тілі арқылы өзге тілдерден алынып қолданып

келген біралуан сөздердің бұл күнде әдеби норма ретінде қазақша баламасы пайдаланылатындықтан, олар да емле сөздігінен алынып тасталды (мысалы, архив, аптека, вклад, вкладшы, семья, система, программа, «көше» мағынасындағы проспект, протокол, самолет, документ т.б. сияқты). Авто, авиа, агро, интер сияқты сөздермен келген тұлғалардан қазақ сөздерімен келетіндері сөздікте қалдырылды және авиаспорт, авиаконструктор, автопортрет, автореферат, интернационалдық сияқты бөгде тілдік сөздермен келгендері де берілді.²

2. Бұл басылымның сөзтізбесіне көптеген жаңа сөздер қосылды. Олар: а) бұрын қолданылып келген кірме сөздердің қазақша баламалары: әдістеме, әуежай, бағдарлама, бейнетаспа, дәйексөз, зейнетақы, зейнеткер, ұшақ, күнпарақ, қазанама, медбике т.б.

3. Белгілі бір терминдердің бағалауыш мәнді стильдік сыңарлары да сөздіктен орын алды: президент - Елбасы, гимн - әнұран, қала әкімі - қалабасы, астана - елорда.2

4.Елеулі өзгерістің бірі - аң-құс, өсімдіктердің күрделі атауларының жазылуына байланысты. Бұрын ұсынып келген жазу тәртібіміз бойынша бірінші сыңары ақ, қара, ала сияқты түс атауларымен келген аң-құс, өсімдік, жан-жануарлар атаулары тіркес ретінде бөлек жазылатын. Сол сияқты алдыңғысы тау, тас, су, жер деген сөздер, соңғысы ботаникалық, зоологиялық атаулар болып келген күрделі сөздер де бөлек жазылатын. Бұлардың барлығы, шындығында, күрделі бір атау болып табылады, яғни бір ғана аң- құс, жәндік, өсімдік атын білдіреді, тіпті екінші сыңары біркелкі болып келгенде де алдыңғы компонент олардың түсін, қасиетін, тегін айырып көрсететін анықтауыш сөзден гөрі, соңғы атаумен бірігіп барып, бір ғана аңның, құстың, өсімдіктің, жәндіктің атын білдіретіндігі ескерілді. Сондықтан бұл аталған топтар біріккен сөз ретінде қосылып жазылды (бұрынғы сөздікте ұяда, мысалы, ақ, қара деген сөздердің ұясында тіркеліп берілген болатын): ақжалбыз, ақбаттауық, ақбидай, ақжүзген, ақсусар, ақтиін, ақшағала, ақши, қарабидай, қарақұр, қараләйлек, қаратұнжыр, т.б.2

Сөйтіп, «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің» ұсынылып отырған 3- басылымы тілімізде болып жатқан өзгеріс жаңалықтармен толықтырылды.

Әдебиеттер:

- 1.Ж.Жеткізген "Қазақ тілі грамматикасы" Алматыкітап, 2007ж;
2. «Қазақ тілі мен әдебиеті» және «Ұлағат» жауапкершілігі шектеулі серіктестігінің ай сайын шығатын Республикалық ғылыми- педагогикалық, әдістемелік журналы,2013 ж;
- 3.Р.Сыздықова «Емле және тыныс белгілер» Алматы, «Рауан», 1996 ж.

№11 дәріс

Тақырыбы: Қазақ әдеби тілінің ауызша түрі және оның қолданылу өрісі.

Мақсаты: Қазақ әдеби тілінің ауызша түрі, оның қолданылу өрісі туралы мәлімет беру.

Жоспар:

1. Қазақ тілінің орфоэпиялық ережесі
2. Сөз мәдениеті, дұрыс сөйлеу мәдениеті

Қазақ тілінің мемлекеттік тіл дәрежесіне ие болуы әр алуан жиын, жиналыс, мәслихаттардың қазақ тілінде жүргізілуіне жол ашты; саясат, ғылым, өнер, шаруашылық т.б. тақырыптарына арналған лекция-әңгімелердің қазақ тілінде кеңірек өткізілуін күн тәртібіне қойды; балабақшаларда қазақ бүлдіршіндерін ана тілінде тәрбиелеуді қолға алуға мүмкіндік берді; қазақ мектептерінің көбейіп, оларда оқу-тәрбие жұмыстарын ана тілінде жүргізуге, жоғары оқу орындарының барлық факультеттерінде дерлік (әзірге тіпті түгел болмай, көпшілігінде-ақ болсын) қазақ бөлімдері ашылып, оларда білім-ғылымның көптеген салаларынан қазақ тілінде лекциялар оқылып, сабақ жүргізілуіне кеңінен жол ашты; радио мен теледидардан қазақ тілінде берілетін хабарлар сағаты көбейіп, бұл каналдар бойынша қазақша сөйлейтіндердің жиірек көріне бастауын, ұлттық сахна өнерінің түр-түрінің дамуын қамтамасыз етті. Осылардың баршасы қазақ тілінің ауызша түрін, яғни ауызша қолданылуын, айтылмақ ойды ауызша түрде білдіру тәжірибесін жандандырды.

Бұл орайда балабақша тәрбиесіне ұсынылатын оқу-методикалық құралдарда қазақ тілінің орфоэпиялық заңдылықтарына арнайы назар аударылса, тіпті бүлдіршіндерге арналған кейбір өлеңдердің дұрыс айтылу (оқылу) үлгісін қоса көрсетіп отырсақ, артық болмас еді. Мысалы, балабақшаларда оқуға арналған бір жинақта (“Оқып, ойнап ән шырқайық”, 1983) берілген “Бұл қалай?” деген 8 жолдық өлеңнің мәтіні мынау:

Аппақ гүлден
Қызыл алма өседі.
Қара бұлттан
От шығады деседі.
Аппақ гүлден
Ақ бұлт неге өнбейді?
Бұлт ішінде
От қалайша сөнбейді?

Жазуда осылай берілген бұл өлеңді тәрбиеші балаларға былайша оқып беруі керек:

Әппақ гүлден
Қызыл алма өседі.
Қара бұлттан
От шығады деседі.
Әппақ гүлдөн
Ақ бұлт неге өмбөйді?
Бұлт ішінде
От қалайша сөмбөйді?

Осылайша оқығанда ғана өлең құлаққа жағымды, тілге (айтуға) жеңіл болып шығады. Мұны бүлдіршіндер жаттап алғанда, жазылуынша емес, осылайша оқылуынша жаттауға тиіс. Бұл мәтінде еріндік дыбыстардың үндесуіне және **б** дыбысынан бұрын тұрған **н** дыбысының **м** болып айтылатындығына (өседі, өмбөйді, сөмбөйді) көңіл бөлінеді.

Әдебиет

1. Сыздықова Р.Ф. Сөз сазы. – Алматы: Санат, 1995. - 117 б.
2. Мырзабеков.С. Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы: Дәуір-Кітап, 2013. 219 б.
3. Сыздықова Р. Емле және тыныс белгілері. – Алматы: Рауан, 1996. - 284 б.
4. Балақаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері. – Алматы: Қазақстан, 1965. -185 б.

№12 дәріс

Тақырыбы: : Сөз сазы, яғни сөзді дұрыс айту (дыбыстау) заңдылықтары
Мақсаты: Сөз сазын, дұрыс айтуды түсіндіру.

Жоспар:

- 1.Үндестік заңы.
- 2.Ауызша сөйлеу мәдениеті
- 3.Орфоэпиялық нормалар

Сөз сазыдегеніміз – сөйлеу үстінде (актісінде) сөздердің дұрыс айтылып, құлаққа жағымды естілуі. Ал сөздерді дұрыс айту дегеніміз – тілдің табиғи дыбыс заңдылықтарын сақтау болып табылады.

Қазақ тілінің, өзге де ұлттық әдеби тілдер сияқты, екшеліп, қырланған, тұрақталған, жалпыға ортақ заңдылықтары, яғни нормалары бар. Ол заңдылықтардың бір бөлігі сөздерді дұрыс таңдап, орнымен жұмсауға қатысты болып келеді, оны лексикалық нормалар деп. атаймыз, енді бір саласы сөздерді бір-бірімен дұрыс байланыстырып, сөйлемдерді құрастыра білуге қатысты болып келеді, оны грамматикалық нормалар дейміз. Дұрыс жазу заңдылықтарын орфографиялық нормалар, ал дұрыс айту (дыбыстау) заңдылықтарын о р ф о э п и ялық нормалар деп атаймыз. Бұлар – ғылымдағы атаулар.

Соңғы орфоэпиялық нормалар деп отырғанымыз – жоғарыда айтылған «сөз сазы» деген ұғымға қатысты. Бұл нормалардың барлығының да тіл үшін бір-бірінен артық-кемі жоқ, маңызы бірдей. Сауатты, мәдениетті адам үшін дұрыс сөйлеп, қатесіз жазу – қандай міндет болса, сөздерді дұрыс айтуы (дыбыстауы) – сондай шарт. Бұл нормаларды берік сақтап, іс жүзінде ұстана білу «тіл мәдениеті» деген үлкен бір әлеуметтік мәні бар құбылысқа, талапқа барып тіреледі. Осыдан барып «тіл мәдениеті» дегеннің ішінен «ауызша сөйлеу мәдениеті» деген саланы бөліп әңгіме етуге болады.

Алдымен, ауызша сөйлеу мәдениеті мен сөйлеу техникасы дегендер – бір нәрсе емес екенін ескеру қажет. Сөйлеу техникасы сөйлеушінің, яғни актердің, диктордың, мінбеден сөйлейтін шешеннің, кафедрадан сөйлейтін мұғалімнің өз даусын меңгеруіне байланысты сөз болады. Адамның өз даусын меңгеруі оның тынысына, сөйлеу мүшелерінің қызметіне, интонацияға, сөйлеу шапшаңдығына (темпоритмге), паузаға, дикцияға байланысты болады. Біздің әңгімеміздің өзегі – сөйлеу техникасы емес, сөз сазы, яғни сөйлеу мәдениеті.

Сөйлеу мәдениеті дегеніміз – ауызша сөйлеудің жалпы тіл мәдениетіне қойылатын талаптармен қатар, өзіне тән нормаларды сақтауы болып табылады. Бұл нормаларға сөйлеу үстінде сөздерді дұрыс дыбыстау, сөздің сазын келтіріп айту тәртібі жатады.

Сөздің сазын келтіріп айту әсіресе шаршы топ алдына шыққандарға қойылады. Шаршы топ алдында сөйлеушілердің өзі біркелкі болмайды. Жиналыстарда ойын ауызша білдіретіндер мен жазып алып оқып беретіндер, спектакльдерде ойнайтын актерлар мен табан аузында репортаж жүргізетін журналистер, комментаторлар, дикторлар мен интервью берушілер – әрине, бірдей емес. Бірқатары – жазылғанды оқитындар болса, енді бірқатары – табан аузында ауызша сөйлейтіндер. Бірақ барлығы да – топ алдында шығатындар болғандықтан, олардың ауызша сөйлеу нормаларын, оның ішінде орфоэпиялық заңдылықтарды сақтаулары қатаң талап етіледі.

Әдетте актер жазылған пьесаның сөздерін айтады, диктор жазылған материалды оқиды, лекторлар көбінесе жазылған текске қарап сөйлейді. Демек, олар – әдеби тілде дайындалған сөзді ауызша айтып жеткізушілер ғана сияқты. Сырт қарағанда, бұларға тіл мәдениеті жөнінен көп салмақ түспейтін тәрізді болып көрінеді. Ал, шындығында, тілге қатысты ең үлкен талаптың бірі осыларға қойылады. Өйткені сөйлеу мәдениетінің бір шарты – жазылған материалды немесе айтылмақ ойды дауыс ырғағын дұрыс келтіріп, табиғи түрде оқып немесе айтып беру, яғни сөз сазын келтіріп дыбыстау болса, бұлардан сол талап етіледі.

Сөздің жеке тұрғандағы дыбысталуы мен сөйлеу үстіндегі айтылуы әрдайым бірдей болып келмейді. Сол сияқты сөздердің жазылған түрі мен оның оқылуы да үнемі бірдей түсе бермейді. Сөйлеу үстінде немесе жазылғанды оқып беру процесінде сөздер бір-бірімен «тіл табысып», үндесіп, үйлесіп жатады. Сол үйлесімдік үшін сөздердің кейбіреулері бір-екі дыбысын «сындыруға», өзгертуге, кейде тіпті жоғалтуға дейін барады. Мұндай үйлесімдік – қазақ тілінің ғасырлар бойы қалыптасқан табиғи заңдылықтары.

Әрбір тілдің өзіне ғана тән дыбысталу ерекшеліктері – сол тілді өзге туыс тілдерден бөлек дербес тіл етіп тұратын белгілердің бірі. Ол ерекшеліктер сақталмаса, сол тілдің табиғатына нұқсан келді деген сөз. Мысалы, алдыңғы сөз а, е, ы, і сияқты дауысты дыбыстарға аяқталып тұрса немесе р, л, з, й, үнді у (тау, бау деген сөздердегі) дыбыстарына аяқталған болса, дауыс ырғағы жағынан сол сөзбен тұтасып айтылатын келесі сөздің басқы қ, к дыбыстары ұяңдап, ғ, г дыбыстарына алмасады. Мысалы, бала кезде, келе қалды, күні кеше, кез келген, бұл күндері, қол қойды, қаз-қатар, ай қабақ деп жазылған сөздер балағезде, келеғалды, күнүгеше, кезгелген, бұлгүндөрі, қолғойдұ, қазғатар, айғабақ болып айтылуға тиіс.

Біріккен сөздердің ішінде де аралық дыбыстары жоғарыдағы көрсетілген түрде келгендері осылайша «сындырылып», яғни қ, к дыбыстары ұяңдап айтылады. Сондықтан Меңдіқыз, Талдықорған, Жезқазған, Жаңақорған, өнеркәсіп, бірқатар, қылқалам түрінде жазылатын біріккен сөздер Меңдіғыз, Талдығорған, Жезғазған, Жаңағорған, өнеркәсіп, бірғатар, қылғалам болып айтылуы керек.

Сөздер аралығындағы бұл дыбыстар керісінше орналасқан жағдайда да, яғни алғашқы сөз қ, к, п дыбыстарына аяқталып, бір ырғақпен айтылатын келесі сөз дауысты дыбыстардан басталса, бұл дауыстылар алдыңғы қатаң дыбыстарды «сындырып», жұмсартады, яғни ұяңдатып жібереді. Мысалы, шекара, көк ала, көкөніс, қарап отыр, сатып алдым сияқты сөздер шегара, көгала, көгөнүс, қаработұр, сатыбалдым болып айтылуы – заңдылық.

Мектепте қазақ тілі бағдарламасының фонетика, грамматика салаларынан «Қазақ тілінің үндестік заңдары» деген тақырып өтіледі. Тіл білімінде «үндестік заңы» дегеннің баламасы ретінде «сингармонизм» деген термин қолданылады. Әдетте дауысты дыбыстың жуан-жіңішкелігі жағынан қосымшаларды өзіне үйлестіруін «сингармонизм» деп атап келдік. Ал, шындығында, сингармонизм – тек дауыстылардың үндесуі емес, сөзді құрап тұрған барлық дыбыстардың біркелкі не жуан, не жіңішке болып үндесуі екенін соңғы кездердегі зерттеулер баса айтады. Оның үстіне бұл үндестік қазақтың төл сөздеріне және ертеректе енген кірме сөздерге, олардың бір буынды түрлеріне де, көп буындыларына да тән екендігі көрсетіледі, яғни сөздің қалай таңбаланғанына қарамастан, ішінде жуан-жіңішке дауысты дыбыс әріптері жазылғанмен, тұтасымен не жуан, не жіңішке дыбысталуы тиіс деп танылуы қажет. Мысалы, кітап, күмән, кінә деп жазылған сөздердегі дыбыстар кітәп, күмән, кінә түрінде үндессе, біраз, бірақ, қауіп, қазір сияқты сөздер тұтасымен жуан айтылып, олардағы дыбыстар быраз, бырақ, қауып, қазыр (немесе кәзір) болып үндеседі.

Міне, осы сияқты сингармонизм заңы жазудың ыңғайымен, яғни бір сөз ішінде жуан да, жіңішке де дауыстылардың жазылғанына қарай, өзінің табиғи түрде айтылуын бұзып жіберетін фактісі байқалады. Мұндайда дыбыстау автоматизмінен гөрі, сөзді «ойланып» айту жүзеге асады: қа+зір, бір+аз, бі+рақ.

Қазақ тіліндегі сөздер сингармониялық тембріне қарай жалпы төрт түрде үндеседі: олар жуан, жіңішке, еріндік, езулік. Жоғарыда көрсеткеніміз – жуан-жіңішкелікке қарай үндесу, ал еріндік-езулік дыбыстардың бір-біріне ықпалына қарай болатын гармония «ерін үндестігі» деп аталады. Сөз басында немесе сөздің бірінші буынында келген о, о, ұ, ү еріндік дауыстылары сол сөздің ішіндегі өзінен кейінгі буындарда жазылған ы, і, е дауыстыларын өздеріне үндес етіп айтқызады. Мысалы: күмүс (жазылуы: күміс), күлүн (жазылуы: құлын), үйрөнүү (жазылуы: үйрену). Үндесудің бұл түрі де жазудың әсерімен бұзылып, еріндік, езулік дауысты дыбыстар аралас айтылатын фактілері бар. Айталық, құрұқ, күлүмгөз, өлөң, өнөр, өсүм деп дыбысталуға тиісті сөздерді құрық, күлімкөз, өлән немесе өлең, өнәр, өнер, өсім деп айту жиі кездеседі.

Тек үндестік заңдары бойынша емес, қазақ тілінің орфоэпиялық заңдылықтары өзге сәттерде де орын алады. Мысалы, бір әуенмен (ырғақпен) айтылатын екі сөздің арасындағы (алдыңғы сөздің соңғы дыбысы мен келесі сөздің басқа дыбысы) дауыстылардың бірі «жұтылып» кетеді, дәлірек айтсақ, соңғысы алдыңғысын «жұтып»

қояды. Мысалы, Сары арқа деген екі сөз бір әуенмен, яғни қосылып айтылуға тиіс, сондықтан оның дұрыс дыбысталуы – Сарарқа. Сол сияқты келе алмады деген күрделі етістік те бір әуенмен айтылатын сөздерден тұрады, оның да орфоэпиялық суреті – келалмады болу керек. Бұлардың екеуінде де алдыңғы сөздің соңғы дауыстысы «түсіп қалып», аралық тұста соңғы сөздің алғашқы дауыстысымен екі сөз қосылып айтылады.

Сөздердің жазылған түрі мен (графемамен) дыбысталу (айтылу) сазы бірдей бола бермейтіндігі и әрпімен келген сөздерде де көзге түседі. Анығында, бұл бір таңбамен ый, ій деген дыбыстар қосындысы (тіркесі) таңбаланады: сипат – айтылуда: сыйпат, сиыр – айтылуда: сыйыр, шикі – айтылуда: шіікі, ақ тиін – айтылуда: ақ тійін. Жеке айтқанда и таңбасын жіңішке дыбыстаймыз. Екі-үш (көп) буынды сөздерде келген (жазылған) и әрпін жуан не жіңішке дыбыстау оңай, ол сол сөздегі өзге дауыстылардың ыңғайымен айтылады. Мысалы, бір тиын (ақша) дегенде, и-ді сөз ішіндегі ы-ға қарай жуан айтамыз: тыйын, ақ тиін дегенде келесі буындағы і жіңішке дауыстыға қарай ій етіп айтамыз: тійін. Ал бір буынды сөздерде жазылған и әрпін айтуда қиындық тууы мүмкін. Мысалы, ми деп жазылған сөз мый ма әлде мій ме? Мұндайда осы сөзге іштей қосымша жалғап көріп, егер ол жуан жалғанса («мыйы+ма қонбайды», «мый+ы жоқ» дегендер сияқты) мый деп айту керек болады. Сондықтан жазылуына қарап, и дыбысының жіңішкелігін еске алып, мій деп айтуға болмайды. Сол сияқты бидай деп жазылған сөздің алғашқы буынын жіңішке (бій), соңғысын жуан (дай) дыбыстау қазақ тілінің дыбыс әуеніне қайшы келеді, бұл сөздегі би буыны – таза бый да емес, сондықтан болар, айтылуда бұл сөз көбінесе бұйдай түрінде келеді. Әрине, қазіргі жазуымызда бір әріппен әрі жуан, әрі жіңішке дыбыстар қосындысын таңбалау ұтымды болмай шықты. Әсіресе сөзді буындауда, соған қарай дұрыс тасымалдауда қиындық пайда болып отыр. Қазақ тілінің буындау тәртібі (заңы) бойынша екінші, үшінші буындар еш уақыт дауысты дыбыстан басталмауы керек, тек дауыссыздан немесе үнді (сонор) у, й дыбыстарынан басталуы тиіс: қа-ла-лық (қал-ал-ық емес), та-уық (тау-ық емес), қа-йық (қай-ық емес). Мұны бұдан 80-90 жыл бұрын Ахмет Байтұрсынов жақсы көрсетіп, айтып берген-ді. Ал қазіргі емлеміз бойынша, сиыр, қиыр, тиын, тиін, тиіс деген сөздерді қалай буындаймыз? Дұрыс буындалуы: сы-йыр, қы-йыр, ты-йын, ті-йін болуы керек. Ол үшін сыйыр, қыйыр, тыйын, тійін деп жазылуы керек еді. и дыбысының бір буынды сөздерде жуан не жіңішке айтылуының (яғни бұл әріптің ый немесе ій деген дыбыстар қосындысын таңбалауының) сөз мағынасын айыруда үлкен мәні бар. Сол себептен қазіргі емле ережелерімізде ескерту (ауытқу) ретінде тый/ти, сый/си деген сөздерді осы көрсетілген түрінде жазылады деп көрсетіп келеміз. Қалған тұлғалардың бәрінде и әрпі жуан дыбыстың да, жіңішке дыбыстың да таңбасы болып жазылатындықтан, бұл әріппен келген сөздерді дұрыс айтуда ұқыптылық қажет.

Сөз сазына келгенде, мәселе тек үндестік заңдарымен немесе дыбыстар кірігуі (жұтылуы) сияқты құбылыстармен шектелмейді. Ғылыми тұрғыдан келгенде, шешіліп (зерттеліп) жатқан, әлі де қарастырыла түсуге тиісті мәселелер аз емес. Әсіресе тіл-тілдің дыбыстар жүйесін мәшинеге салып, бақылау барысында оны құлақпен есітіп қана талдау әдісі толымсыз екендігі айқындалып отыр. Мамандардың айтуына қарағанда, эксперименттік-фонетикалық әдіс дыбыстаудың құлаққа естілмейтін нәзік сәттерін тануға мүмкіндік береді, осының нәтижесінде құлақпен тыңдағанда тұтас дүние болып естілетін кейбір дыбыстар артикуляция (айтылуы) жағынан бірнеше элементтен тұратындығы байқалады екен. Сөздің жеке тұрғандағы дыбыстық құрылымы мен фразадағы құрылымында айтарлықтай өзгешелік бар екендігі тек қазақ тілі бойынша емес, өзге тілдердің материалдары бойынша да дәлелденуде. Зерттеуші Мұхаметжан Исаев қазақ тілінде сөздердің сөйлем ішінде орналасуы (айналасы) олардағы дауыстылардың айтылуына әсер етеді дейді.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. - Алматы: Ана тілі, 1992. - 445 б.

2. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. - Алматы: Абзал-Ай, 2013. - 637 б.
3. Ұйықбаев И.Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі варианттылық проблемасы. - Алматы: Ғылым, 1976. - 141 б.
4. Сыздықова Р. Сөз сазы: сөзді дұрыс айту нормалары. - Алматы: Ғылым, 1983. - 75 б.

№13 дәріс

Тақырыбы: Сөз сазының көркем әдебиет пен өнердегі маңызы.

Мақсаты: Сөз сазының көркем әдебиеттегі және өнердегі маңызын көрсету.

Жоспар:

1. Көркем әдебиет және норма
2. Көркем әдебиет нормасының ерекшеліктері

Сөз сазы дегеніміз – сөйлеу актісінде сөз ішіндегі немесе сөз аралығындағы дыбыстардың бір-біріне әсер етіп, бірін-бірі өз ыңғайына иіп айтылуы болса, ол, бір жағынан, сөйлеу мүшелерінің жұмысын жеңілдетуге, әр алуан кедергіні кемітуге ұмтылуын көздейді, екінші жағынан, сөз сазы айтылған сөздің тыңдаушы құлағына жұмсақ тиіп, сөзге әуенді үн береді.

Тілдің мұндай үйлесімді үндестігін және құлаққа жағымды әуенділігін өлең тілі шебер пайдаланады. Мысалы, өлең жолдарындағы сөздердің буындарын жеке-жеке санағанда, сол өлеңге тиісті өлшемнен артық шығуы мүмкін, бірақ айтылуда дыбыстар үндестігіне сай, өлеңнің әр жолының (тармағының) дәл 7-8 немесе 11 буын болып шығатыны еске алынады, я болмаса, керісінше, кейбір сөздерге артық буын қосылып айтылатыны ескеріледі. Айталық, Біржан салдың «Жанбота» деген өлеңі 11 буынды өлшеммен құрылған. Оның:

Жанбота, осы ма еді өлген жерім,
Көкшетау боқтығына көмген жерің –
деген жолдарындағы сөздерді жеке-жеке алып
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

буындап санасақ: Жан-бо-та о-сы ма е-ді өл-ген же-рім болып 12 буын шығады. Ал айтылуда ортадағы сөздер осымеді болып ма деген буынның соңғы дауыстысы мен одан кейін келген еді сөзінің басқы дауыстысы кірігіп, ма-е-ді деген үш буынның орнына ме-ді болып, екі буын айтылғандықтан, осы өлеңнің өлшеміне сай 11 буын шығады. Бір ырғақпен айтылатын сөздердің аралығындағы екі дауыстының бірі «жұтылып», өлең өлшемі дәл шығатын мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Мысалы, Абайдың:

Аласы аз, қара көзі айнадайын,
Жүрекке ыстық тиіп салған сайын, –

деген өлең жолдарының алғашқысы жазуда 12 буын болғанмен, алдыңғы сөздің соңғы дыбысы мен келесі сөздің басқы а дыбысы кірігіп, аласаз болып айтылады да өлең өлшемі дұрыс шығады, Өлең жолдарындағы бір ырғақты сөздердің арасындағы екі дауыстының бірі әрдайым «жұтыла» бермейді: егер буын саны дәл келсе, мұндай екі сөз бірінің соңы, екіншісінің басындағы дауыстыны кіріктірмей, олар сақталып айтылады. Мысалы, Абайдың:

Жаздың көркі енеді жыл құсымен
Жайраңдасып жас күлер құрбысымен, –

деген өлең жолдарындағы көркі енеді деген сөздер қатар тұрғанмен бірінші (көркі) сөздің соңғы дауыстысы да, екінші (енеді) сөздің басқы дауыстысы да жеке-жеке айтылады, өйткені өлеңнің бұл тармағы осы тұрысында 11 буынды, оларды кіріктіріп айтса, 10 буын болып, өлеңнің өлшемі де, ырғағы да бұзылады.

Кейде өлшемге қажет буын саны жетпей тұрса, «жедел жәрдемге» ы, і дыбыстары «шақырылады». Мысалы:

Баянауыл басынан бұлт кетпес,
Қиядағы түлкіге құсым жетпес, –

деген өлеңдегі бірінші тармақтың жолдарын жазылуы бойынша санасақ – 10 буын, сондықтан бұл өлең айтылуда: ба-йа-на-уыл ба-сы- нан бұ-лыт кет-пес болып, бұлт сөзі бұлыт болып дыбысталады. Бұл – алдыңғы екі дауыстының біреуінің «жұтылып» кетуіне қатысты құбылысқа қарағанда, әлдеқайда сиректеу кездеседі, дегенмен қазақ өлеңінің сазында орын алатынын айтуға болады.

Қазақ поэзиясы ассонанс пен аллитерация деп аталатын дыбыстар біркелкілігінен туатын құбылысты да стильдік мақсатпен кеңінен пайдаланады. Өлең жолдарында немесе қатар келген сөздердің басында, мақал-мәтелдерде, тұрақты тіркестерде, монологтерде, мақала, кітап т.б. аттарында, газет-журналдардың айдарларында немесе тақырып аттарында, қысқасы, текст ішіндегі сөздер біркелкі немесе бір-біріне жуық (мысалы: т-д, б-п, с-з сияқты дыбыстар) дауыссыздардан басталып келсе, ол аллитерация деп аталады. Мысалы, Мұқағали Мақатаевтың «Жастық» атты өлеңінің мына шумағына назар аударалық:

Жастық менің жаныма жыр байлады,
Жастық мені жалтартпай, шыңға айдады,
Жастық мені шыңдады, шынықтырды,
Жастық шіркін өмірді шын ұқтырды.

Мұнда ж және ш дыбыстарынан басталатын бірқатар сөз шоғырланған. Екінші мысал Қуандық Шаңғытбаевтан:

Кімде жоқ кірбің көңіл, күрсін арман,
Кейде мен шығай маңып, үн шығарман.
Кей уақыт көңіл шіркін көкке шалқып,
Күндер көп күмбірлетіп, күй шығарған –

деп алынған өлең жолдары к және ш дауыссыз дыбыстарынан басталатын сөздерді қатыстыру арқылы жасалған. Мұнда осы шумақтың әр тармағы к дыбысынан басталатын сөздермен келген. Өлеңнің жеке шумақтарының немесе кейбір шағын өлеңнің бірінші сөзі тұтасымен бір дыбыстан басталатын сөздерден құралатынына Абайдың інісі – Оспанның өліміне шығарған «Жайнаған туың жығылмай» деп басталатын шағын өлеңін келтіруге болады. Бұл өлеңнің 16 тармағы (жолы) түгелімен ж дыбысымен келген сөздерден басталады:

Жайнаған туың жығылмай,
Жасқанып жаудан тығылмай,
Жасаулы жаудан бұрылмай,
Жаужүрек жомарт құбылмай,
Жақсы өмірің бұзылмай,
Жас қуатың тозылмай,
Жалын жүрек суынбай,
Жан біткеннен түңілмей,
Жағалай жайлау дәулетің,
Жасыл шөбі қуармай,
Жарқырап жатқан өзенің
Жайдақ тартып суалмай,
Жайдары жүзің жабылмай,
Жайдақтап қашып сабылмай,
Жан біткенге жалынбай,
Жақсы өліпсің, япырмай!

Мұнда ж дыбысы тек жол басындағы сөздерде ғана емес, тармақ ішіндегі сөздерде де келіп отырады: жайнаған туың жығылмай, жасқанып жаудан тығылмай, жасаулы жаудан бұрылмай т.т.

Аллитерацияның құлаққа жағымды саздық қызметін мақал-мәтелдер де жақсы пайдаланады. Мысалы, «Құлан құдыққа құласа, құлағында құрбақа ойнар» деген мақал қ дыбысынан басталатын сөздерді шоғырлап, белгілі әсер беріп тұр. «Көппен көрген ұлы той» деген мәтелді елмен көрген, жұртпен көрген, халықпен көрген деп ауыстырып айтуға болмайды, өйткені мұнда көппен көрген деген сөздер аллитерацияны пайдаланғандықтан, құлаққа жағымды, айтуға жеңіл, еске сақтауға қолайлы мәтел болып тұр.

Қазақтың атақты билерінің сөздері көбінесе аллитерациялы болып келеді. Мысалы, «Төле би айтыпты» деген сөздерден: «Батыр деген – барақ ит, екі долы қатынның бірі табады, би деген – бір бұлақ, қатынның ілуде бірі табады» деген шешендікте батыр, би деген сөздеріне б дыбысынан басталатын барақ, бұлақ деген теңеулер алынған.

Осы құбылыс дауысты дыбыстарға қатысты болып келсе, а с с о н а н с деп аталады. Бұл да қазақ тілінде орын алады. Бұған классикалық мысал ретінде Махамбеттің атақты «Ереуіл атқа ер салмай» деп басталатын өлеңін келтіруге болады. Мұнда өлеңнің әрбір тармағы е дыбысынан басталатын сөзбен келеді. Сондай-ақ ақындар өлеңнің бір жолында біркелкі дауыстыдан басталатын сөздерді алу арқылы да ассонанс тәсілін қолданады. Мысалы, Фариза Оңғарсынованың:

Айналайын, ауылдың адамдары-ай,
Сендер барда бұзылар заман қалай? –

деген өлең жолдарында а дауысты дыбысымен ассонанс жасалып тұр.

Аллитерация мен ассонанс құбылыстары тек үн сазын келтіру үшін ғана емес, айтылмақ ойға екпін түсіру, ақынның көңіл күйін білдіру сияқты стильдік қызмет те атқарады. Мысалы, Жамбылдың Алғадай деген баласы Ұлы Отан соғысында қаза тапқанын естігенде:

Алатауды айналсам
Алғадайым табам ба?!
Сарыарқаны сандалсам
Саңлағымды табам ба?! –

деп күңірену үстінде Алатауды айналсам, Алғадайым... Сарыарқаны сандалсам, саңлағымды...деп ассонанс пен аллитерация жасап, Алғадай, саңлақ сөздеріне екпін түсіріп, әке зарын мейлінше әсерлі етіп беріп тұр.

Әдебиеттер:

- 1.Сыздықова Р. Сөз сазы (Сөзді дұрыс айту нормалары). Көмекші оқу құралы. — Алматы: «Санат», 1995. — 120 бет
- 2.Балақаев М. Б. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. — Алматы: «Ғылым», 1984. — 184 бет
- 3.Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. — Алматы: «Мектеп», 1984. — 75 бет

№14 дәріс

Тақырыбы: Сөз сазы нормаларының қолданылу жайы.

Мақсаты: Сөз сазы нормалары туралы түсіндіру, мәлімет беру.

Жоспар:

- 1.Әдеби тіл және орфоэпия
- 2.Орфоэпиялық норманың сипаты

Сөзді дыбыстау, яғни дұрыс айту нормалары – барлық сәттерде бірдей, ешбір бұлжымайтын нәрсе емес. Жалпы ауызша сөйлеудің, яғни сөзді ауызша жеткізудің екі типі бар: бірі – сөздерді толық әуенмен (ғылымда ол «толық стиль» деп аталады) айту, екіншісі – әдеттегі сөйлесу әуенінде айту. Сөздерді толық әуенмен айтқанда, оларды нақпа-нақтап, бір-бірімен аса жымдастырмай, кейде сөз аяғын созып, әр сөзді тындаушыға мейлінше анық етіп жеткіземіз. Бұл әуен митинг сияқты аса көп жұрт жиналған жерлерде қолданылады, өйткені митингілерде мыңдаған адамға қарата айтылатын сөз өте маңызды болғандықтан, ол сөздің барша тындаушыға барынша түсінікті болып, мейлінше анық естілуі көзделеді. Сондай-ақ айтылмақ сөзді (ойды) тілі жаңа шығып келе жатқан сәбиге немесе сол тілді әлі әбден меңгермеген өзге ұлт өкіліне түсінікті етіп білдіру үшін де толық айту мәнерін қолданамыз. Бірақ өмірде сөздерді толық айту мәнерінен гөрі сөйлесу әуені әлдеқайда жиі қолданылады. Бұл мәнерде сөздер аса шапшаң емес, бірқыдыру баяулата, бірақ дауыс ырғағы жағынан топтастырыла, бір-бірімен қиюластырыла айтылады. Театрларда, радио мен теледидарда, топ алдына айтылатын (оқылатын) лекция-баяндамаларда сөз айтудың осы әуені пайдаланылады.

Сөйлесу мәнерінің өзі де біркелкі емес. Оның көтеріңкі, салтанатты үнмен және жай үнмен айтылуы бар. Салтанатты үнде кейбір сөздерді әдейі бөліп айту немесе созып айту, кейде тіпті толық әуенмен айтқандай, әрбір сөзді нақпа-нақтап дыбыстау орын алады. Мысалы, радио мен теледидардан берілетін мемлекеттік, халықаралық маңызы аса зор ресми хабарлар көбінесе салтанатты әуенмен беріледі. Пьесаларда да белгілі бір жағдайға (ситуацияға) орай кейбір монологтер немесе тіпті бір-екі ауыз сөз де көтеріңкі үнмен айтылуы мүмкін. Бірақ қай-қайсысында да тындаушыға түсінікті болып шығатын айқындықпен қатар, сөздердің сөйлеу актісіндегі бір-біріне ететін әсері, дыбыстардың бір-бірінің ыңғайына қарай үндесіп, үйлесіп айтылуы қатаң сақталуға тиіс. Бұл талап әншілер мен актерлерге, дикторлар мен комментаторларға, мұғалімдер мен лекторларға және жиын-жиналыстарда сөйлеушілерге, баяндамашыларға қойылады.

Сөздердің бір-бірімен үндесетін дыбыстық заңдарының күші барлық жерде: күнделікті сөйлеу тәжірибесінде, мектеп оқушылары мен студенттердің сабақ үстіндегі сөйлегендерінде, беретін жауаптарында, драма, комедия, трагедия сияқты пьесаларда ойнағанда, тақпақ айтқанда, кинода, радио мен телехабарларда, жиналыстар мен митингілерде сөйлегенде бірдей болғанмен, әр жанрдың, тіпті бір жанрдағы әр шығарма түрінің, әр жағдайдағы сөйленген сөздің айтылу мәнерінде айырмашылықтар болады. Мысалы, сөз дыбыстарын «ойнатып» әрі белгілі бір өлшеммен жазылған, мақал, мәтел, фразеологизмдерге бай «Еңлік-Кебек», «Қарақыпшақ Қобыланды», «Айман-Шолпан», «Қарагөз» пьесалары (бәрі де – Мұхтар Әуезовтікі), Ғабит Мүсіреповтің «Ақан сері-Ақтоқты», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» пьесалары, Қалижан Бекхожиннің «Ұлан асуы», Тахауи Ахтановтың «Ант» драмасы, С. Сыматаевтың «Зар заман» пьесаларының сөздерін айту мен біздің күндеріміздің тақырыптарына арналған пьесалардың сөздерін айтудың арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Алдыңғылардың тілі дыбыстар гармониясын (сазын) көбірек талап етеді, сөздің музыкалығын, әуезді болуын қалайды. Олардағы ырғақтық-мелодикалық топтардың өзі тілімізде әбден қалыптасқан, сөздері бір-бірімен ұйқас, өлшем дегендермен «цементтелген», яғни жымдасқан, үндескен болып келеді. Мысалы, «Еңлік-Кебектегі» Көбей мен Еспембеттің айтысын алайық. Мұндағы курсивпен теріліп көрсетілген сөздердің айтылуына назар аударыңыз (жазуда бүкіл мәтінді мүмкіндігінше транскрипциялап көрсетуге тырыстық, дегенмен сөздердің сөйлеу актісіндегі дыбысталуын таңбалармен білдіру өте қиын, яғни транскрипцияда сөздің жазылуы мен айтылуы айна-қатесіз дәлме-дәл түсе бермейді):

Еспембет. Тобұқтұ / шайалығығынды ғылдыңба / білегі жұуандығынды ғылдыңба / алалы жылқы / ақтылы ғойұн / жосұлтұб алдың // ата ғонұсұнан / іргесін аудардың / ай дер ажа / қой дер қожа / болған жоқ // жетіботұрған жесірімді / бір тентегін/ат сауұрұна салыб әкетіб отұр // ағайын // ұзұнда өштү / қысқада кектімессің // бітім сұрап / кісі салсам / бақайыңнан гелтірмейсің //.

К ө б е й. Еспембет / кеден недем болт / кедергі недем болт / деб отұрсұң ... қой асығын / қолұнап / қолайыңа жақса / сақа ғой // саптайаққа / ас құйұп / сабынан / қарауұл гарайтын болсаң / мем бйлік айтпайым//.

Бұл үздіктердегі тұрақты тіркестер (фразеологизмдер) мен мақал-мәтелдер курсивпен көрсетілді. Бұлар текстің белгілі бір өлшеммен, ырғақпен айтылуына жәрдемдесіп, айтысушы билер сөзін құлаққа жағымды сазбен жеткізеді.

Тұтасынан өлеңмен, оның ішінде ақ өлеңмен де (ақ өлең дегеніміз – ұйқасты, ырғақты сөз орайымен берілген мәтін) жазылған пьесалар тілінің музыкалылығы тіпті күшті болады. Ал жай диалогтермен берілген, яғни кейіпкерлерін әдеттегі ауызекі тілмен сөйлеткен пьесаларда бұл кейіпкерлер, сөз жоқ, Еспембетше, Абызша, Көбейше немесе Ақан сері мен Ақтоқтыша сөйлемейді. Әрине, қалыптағы тұрмысқа сай сөйлегенде де, мақал-мәтелдер мен айшықты сөз тіркестерін қолданамыз, бұл – пьесаларда да орын алады. Дегенмен Еспембеттің сөзі мен қазіргі бір инженердің немесе «қаладан келген қылжақпастың» сөзі ішінде мақал-мәтел, ырғақты тіркестер болғанмен, олардың сөздері дыбысталуы мен сазы жағынан бірдей айтылмайды.

Бұдан «өткен замандардағы кейіпкерлердің сөзін айту қиын, қазіргі адамдардың сөзін айту оңай» деген тұжырым шықпайды: әңгіме – кейіпкердің қай кездің адамы екендігінде емес, пьесаның жанрлық ерекшелігінде, қай стильде ұсынылғандығында. Романтикалық стиль көбінесе көтеріңкі сазбен, белгілі бір ырғақпен айтуды қалайды. Ал бүгінгі күнделікті өмір тақырыбына жазылған пьесалардағы кейіпкерлердің дені әдеттегі сөйлеу үнін ұстанады. Әрине, қазіргі сөйлеу тілімізде де белгілі нақышқа келтіре ерекше айтатын тұстар аз емес.

Қысқасы, бұл айтылғандардан, актерлер сахна сөзінде өздері ойнайтын әр пьесаның жанрлық-стильдік сипатын, кейіпкердің образын қатты ескерулері қажет. Қай заманды суреттеген шығарма болмасын, қай тақырыпқа жазылған пьеса болмасын, қай жанрдағы өлең мен мәтін (тақпақ, терме т.т.) болмасын – барлығы да қазақ сахнасы мен киносынан, радиосы мен теледидарынан көркем сөздің құлаққа жағымды келіп, табиғи түрде айтылуы (дыбысталуы) талап етіледі.

Сөзді дұрыс жазу (орфография) сияқты, дұрыс айту да (орфоэпия да) – әдеби тілдің бір қыры. Екеуінің де міндеті – тілді әркім өз қалауынша, өз білгенінше жұмсамай, оның көпшілікке ортақ барша заңдылықтарын сақтап пайдалану болып табылады. Ондай ортақтық пен ыңғайлылық үшін белгілі бір орфоэпиялық нормалардың болуы – заңды да, міндетті де. Ол нормаларды қатаң сақтау, жетілдіру, орнықтыру – қазақ тілінде сөйлейтін барша жұрттың (әр адамның) борышы. Әсіресе бұл абыройлы міндет мұғалімдер мен мәдениет қызметкерлерінің, сахна қайраткерлері мен әншілердің, жиналыс, жиындарда шығып сөйлеушілердің, дикторлар мен жалпы радиодан, теледидардан сөйлеушілердің алдында тұрады. Бұлар тіл мәдениетінің бір ұшы – сөзді дұрыс айту заңдылықтарын (ережелерін) берік ұстанып, оларды қалың жұртшылыққа жаюшылар, орфоэпиялық нормалардың жоқтаушылары болулары тиіс.

Өкінішке орай, бүгінгі таңда бұл талап толық орындалып отырған жоқ. Сөзді (ойды) ауызша айтуда әркілі себептерден болып жатқан қателіктер мен жайсыздықтар орын алып келеді. Солардың ішінде ең жиі кездесетіні – қазақ тілінің дыбыс жүйесінің табиғи тәртібі болып саналатын үндестік заңдарын сақтамай, сөздерді қалай жазылса, солай оқу (айту) немесе сөздің жеке тұрғандағы тұлғасы қандай болса, сол күйінде айту қателігі. Мысалы, қ, к, п сияқты қатаң дыбыстарды қажет жерінде ұяңдатпай айту жиі ұшырасады. Соның салдарынан күңгөрүү, негерек, аздаңгейін, құрғол, ағала болып айтылуға тиіс сөздерді жазылуынша күнкөру, некерек, азданкейін, құрқол, ақала түрінде айтушылық етек алып барады (бұл сөздер бір ырғақпен айтылатын топтар болғандықтан, біріктіріп жаздық, әйтпесе олардың жазылууда күн көру, не керек, аздан кейін, құр қол, ақ ала болып, бөлек-бөлек таңбаланатыны аян). Сондай-ақ бөлгер, сәудегер, шәй, Жәмила деп дыбысталуға тиіс сөздерді жазылуынша балгер, саудагер, шай, Жәмила деп айтушылық та жоқ емес.

Бұл күнде сөз сазына қатысты қиындықтың көзге түсетін және бір тұсы – о, ө, е дауысты дыбыстарының қазақ сөзінің басында келгендегі айтылуы. Қазақ сөздерінің басындағы осы дыбыстардың алдында қосамжар у, й дыбыстары айтылуы керек болса, бұл заңдылықты сақтамай, сөздерді «орысша» айту байқалады: отан сөзінің қазақша айтылуы уотан болуы керек, ел сөзі орысша айтсақ, эль, қазақша дұрыс айтар болсақ, йел. Сол сияқты сөз басында немесе бірінші буында келген о, ө, ұ, ү еріндік дыбыстарының келесі буындардағы ы, і, е деген езулік дауыстыларын өздеріне ұқсатып айтқызатыны да ескерілмей, сөздердің жазылуынша оқылуы орын алып келеді. Мысалы, құрұқ, күлүмгөз, күмүс деп айтылуға тиіс сөздерді құрық, күлімкөз, күміс деп айту әсіресе жастардың тілінде жиі кездеседі.

Дикторлар мен хабар, концерт жүргізушілердің, оқушы жастардың сөз сазындағы тағы бір қатесі – сөздердің ешбір дыбысын түсірмей, әр сөзді немесе біріккен сөз, қос сөздердің әр бөлігін (компонентін) бөліп-бөліп айтатын тұстарында көзге түседі (дәлірек айтсақ, құлаққа шалынады). Мысалы, Құрман ғазының күйі Сары арқа, Ықыластың күйі Кері толғау, Мұхиттың әні Кіші айдай деп, ән-күй аттарын (білдіріп тұрған екі сөздің әрқайсысын бөлек-бөлек айтатын конференциялар мен дикторлар жоқ емес. Әрине, олардың бұл әрекеттегі ниеттері адал, өйткені бұл орайда шығарма аттарын тыңдаушыға анық етіп жеткізсем дегенді көздейтін болар. Бірақ сөздің түсінікті, анықтығы әр сөздің жеке-жеке айтылуынан шықпайды. Сондықтан жоғарғы ән-күй аттары қазақ құлағы кәнігі түрде қабылдайтын Сарарқа, Кертолғау, Кішайдай деген әуенде, яғни екі сөздің аралығындағы дауыстылардың бірінің «жұтылып» кеткен түрінде айтылуға тиіс, себебі Сарарқа атауы сары және арқа деген сөздердің жеке-жеке мағыналарынан хабар бермейді, екеуін қосып (тіркестіріп) айтудан жаңа сөз – жер атын білдіретін жалқы есім болып тұрғанын нысанаға алу қажет.

Қазақ тілінің орфоэпиялық нормаларының бұзылуына себеп болатын факторлардың және бірі – сөзді ауызша айтудағы жазба тілдің, жазудың ықпалы, яғни сөзді жазылуынша оқу дәстүрі.

Әдеби тілді дамытуда, оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізуде, лексика-грамматикалық және орфографиялық нормаларын қалыптастырып, көпшілікке жаюда жазудың рөлі зор екені мәлім. Жазу – бұл күнде әдебиеттің барлық түрін таратудың басты құралы. Осындай орны ерекше жазудың сөзді дұрыс айту саласына келгенде, ескеретін бір жайы бар. Ол – сөздің жазылуы оның дыбысталуымен, әсіресе сөйлеу актісінде айтылуымен әрдайым сайма-сай келе бермейтіндігі. Сөзді дұрыс жазу бар да дұрыс айту бар, яғни сөздің орфографиялық нормалары бар да орфоэпиялық нормалары бар. Бұл екеуінің дәлме-дәл түсетін сәттері де аз емес. Мысалы, сөздердің қалай жазылса, солай оқылатын жерлері болады. Айталық, кіндігімнің жас қаны тамған жері – аулым деген өлең жолының бірер сөзінен (аулым – ауұлұм) басқасы осы жазылған түрінде айтылады. Мұнда дыбыстары бір-біріне әсер етіп, бірін-бірі сәл өзгертетін орындар жоқ. Ал көптеген жағдайда сөздер жазылуынша айтылмайды (оқылмайды). Мысалы, Абайдың:

Жарқ етпес қара көңілім не қылса да,

Аспанда ай мен күн шағылса да, –

деген өлең жолдарын дәл осылай жазылғанынша оқу (айту) – өрескел қате болар еді, яғни «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиюдің» орнына құлақты кесіп, түрпідей тиер еді. Мұнда дыбыстардың айтылуда бірін-бірі өз ыңғайына көндірген сәттері бар, сондықтан:

Жарқетпес / қарагөңүлүм/ неғылсада //

Аспанда / аймененгүн / шағылсада // –

түрінде оқылып, жазылуы мен айтылуында айырмашылық болады. Бұл жерде сөздерді соңғы көрсетілгендей айтылуынша жазу қандай қате болса, жазылуынша оқу (айту) сондай қате болып шығады.

Сөздерді жазылуынша оқудың өзі де – себепсіз емес. Оны тек жауапсыздықтан немесе білместіктен деуге болмас. Радио мен теледидар тыңдаушыларына, оқушылар мен студенттерге, жиын-жиналыстарға қатысушылар сияқты қалың көпшілікке қарата

айтылған сөздің неғұрлым түсінікті, айқын болуын діттейміз, ал сөздерді нақпа-нақтап жеке-жеке айтқанда, олар анығырақ естіледі де түсініктірек болып шығады. Анығы – анық, бірақ бірді іздеп, екіншіні жоғалтып аламыз: анықтық бар, сөз сазы жоқ. Мұндайда ой болады және ол ойды білдіріп тұрған сөздер жеке-жеке түсінікті, анық болады, бірақ олардың бір-бірімен қиюласқан үйлесімі жоқ болып шығады. Бұл – сөздерді қазақша айту емес, қазақша тізбектеп өту болып шығады. Алдымызда тілдің өзі емес, фотосуреті көрсетілгендей әсер етеді, өйткені ғалымдардың біреуінің тауып айтқанындай, жазу – тілдің фотосуреті іспетті, ал нағыз тілдің өзі – оның сөйлеу барысындағы көрінісі.

Кейбіреулер актер мен әншілердің, дикторлардың, оқушылардың және жалпы көпшіліктің ауызша тіліндегі жоғарыдағыдай қателіктерінің басты себебін қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктеріне байланыстырып, содан іздейтін сияқты. Бұл – дұрыс емес.

Сөз жоқ, қазақ тілінің кейбір дыбыстарының айтылуына қатысты жер-жерге қарай ажыратылатын айырмашылықтары бар. Мысалы, әдеби тіліміздегі сөз басында келетін ш дыбысын ч етіп айту (чатақ, чын, чырақ), сөз ортасында келген нд дыбыстарының орнына нл дыбыстарын айту (маңлай, таңлай, аңлау), сол сияқты сөз ішіндегі л дыбысын түсіріп айту (болмайды деудің орнына бомайды, келген жоқ деудің орнына кеген жоқ деу), сөзге р дыбысын қосып жіберу (жоңыршқа, меруерт), ж дыбысының орнына й дыбысын айту (ойақ- бұяқ – ол жақ, бұл жақ деудің орнына) т.т. осы тәрізді құбылыстар – Қазақстанның белгілі бір өлкесі тұрғындарының сөйлеу тілінде кездесетін ерекшеліктері. Жергілікті ерекшеліктерге қарай екі түрлі дыбысталатын едәуір сөздердің әдеби варианты бұл күнде бірқыдыру тұрақталып, нормаға айналды. Мысалы, маңдай (маңлай емес), таңдай (таңлай емес), ие (еге емес). Бұл көрсетілгендердің жақша ішіндегі варианттарын жазушы өз кейіпкерлерінің тіліне әдейі келтіргенде ғана солай айтып, өзге жағдайда әдеби нормасымен айту қажет.

Әдебиеттер:

- 1.Рәбиға Сыздық. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). Астана: Елорда, 2000, - 532 б.
2. Қазақ әдеби тілінің анықтамалығы / Құрастырған: С.А.Итеғұлова, А.Қ.Қожахмет. - Астана: Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру әдістемелік орталығы, 2016. – 150 б.
3. Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия – Алматы 2018, – 250 б

№15 дәріс

Тақырыбы: Сөз сазы ережелерін игеруде ескерілетін жайттар

Мақсаты: Сөз сазы ережелерін түсіндіру, мәлімет беру.

Жоспар:

- 1.Ырғақ
- 2.Дауыс тембрі

Қазақ тілінде сөздерді дұрыс айтудың (дыбыстаудың) негізгі-негізгі заңдылықтарын, яғни сөз сазы ережелерін саралап көрсетпес бұрын, осы қағидаларды жақсы түсініп, дұрыс игеруге қатысты бірқатар жайттарды әңгімелеу қажет. Олардың бірі – сөйлеу үстінде сөздердің екіден-үштен топтасып, бір деммен айтылатындығы.

Сөйлеу актісінде айтылуы жағынан сөздердің бір-біріне ететін ықпалы, дыбыстық өзгерістері бір деммен топтасқан сөздердің11 ара-жігінде және өн бойларында пайда болады. Сондықтан, ең алдымен, «бір деммен топтасқан сөздер» дегеніміз не, яғни сөздер қандай жағдайда бір деммен, бір ырғақпен, бір

ритмикаға топтасып айтылатындығын біліп алған жөн. Өйткені сөйлеу барысында қатар айтылатын кез келген сөздер бір-біріне әсер етіп, дыбыстық өзгерістерге ұшыратпайды, белгілі бір тіл заңдылығымен ғана топтасатын сөздердің аралығында немесе өн бойларында фонетикалық құбылулар пайда болады.

Қазақ тілінде сөйлем ішіндегі сөздер дауыс ырғағы жағынан әрқайсысы бөлек-бөлек айтыла бермейді, көбінесе екі-екіден немесе екі-үштен бір ырғақты топ құрап, бір деммен үндесіп, үйлесіп айтылады. Мысалы, анықтауыш пен анықталатын сөздер бір ырғақпен жымдасып, дыбыстары бір-біріне ықпалын тигізіп айтылады: айдыңгөл (жазылуы: айдын көл), сұлұуғыз (сұлу қыз), қарөлең (қара өлең), ағайдын (ақ айдын), саратан (сары атан). Сол сияқты екі сөзден тұратын күрделі етістіктер де бір ырғақты топ құрайды: келеғалды(жазылуы: келе қалды), алалмады (ала алмады), жетіппарды (жетіп барды), қолғойдұ (қол қойды). Бұл айтылғандарға мәтін арқылы мысал берелік. Мысалды жазуда әр топтың жігін бір тік сызықшамен, сөйлем аяқталып, толық тыныс (пауза) болған жерді қос тік сызықшамен (ажыратып көрсеттік, демек, бір тік сызықшаның ішінде тұрған сөздер ырғақты бір топ болып саналады. Топ құрайтын сөздер шартты түрде қосылып жазылып, дыбысталу қалпы транскрипцияланып көрсетілді. Мысалы:

Құйрұғұжоқ / жалыжоқ/

Құлаңғайтып / күңгөрер //

Айағыжоқ /қолұжоқ/

Жылаң ғайтып / күңгөрер //

«Асанқайғы толғауынан» деп айтылып жүрген бұл сөздердің жазылуы:

Құйрығы жоқ, жалы жоқ

Құлан қайтіп күн көрер.

Аяғы жоқ, қолы жоқ

Жылан қайтіп күн көрер.

Прозаға қарағанда, өлең тіркестеріндегі сөздердің топтарын ажырату оңайырақ, өйткені өлеңнің өзі ырғаққа құрылатындықтан, ондағы сөздердің топтасуы өз-өзінен шығып тұрады, оның үстіне бұған әр тармақтың ара-жігі, ұйқас дегендер де көмектеседі.

Қара сөзбен келген текстерде де сөздер топтарға жіктеліп айтылады. Мысалы, «Қарагөз» драмасындағы Сырымның мына монологіндегі сөздер былайша топтасады:

Қырықкүн // қаралығайғымен / жылаумен / қырықкүнөттү // алдағашан / өлөрмін / итөмүрден / кетермін / дебедім // әлігүнгө / менарсыз / тірімін // кімдігүтөм / нені / медеуғылам / нетілеймін //.

Бұл текстің жазудағы түрі: Қырық күн! Қаралы қайғымен, жылаумен қырық күн өтті. Әлдеқашан өлермін, ит өмірден кетермін деп едім. Әлі күнге мен арсыз тірімін! Кімді күтем, нені медеу қылам, не тілеймін ?

Ырғақтық-мелодикалық топтардың ара-жігінде әрдайым айқын сезінерліктей дауыс кідірісі (пауза) бола бермейді, анық пауза көбінесе сөйлемнің соңында, бірыңғай мүшелердің арасында, оңашаланған не айқындалған мүшелердің айтылуында, тағы сол сияқты синтаксистік жіктердің аралығында болады. Мысалы, жоғарғы тексті терең паузаларға қарай ажыратсақ, былайша белгіленер еді! (бұл жерде паузалардың ара-жігіне үш тік сызықша қойылды): Қырықкүн /// қаралы қайғымен /// жылаумен қырықкүн өттү /// алдағашан өлөрмін /// ит өмүрден кетермін дебемім /// әлігүнгө /// менарсыз /// тірімін /// кімдігүтөм /// нені медеуғылым /// нетілеймін ///.

Мұндағы бірінші пауза (қырық күн дегеннен дейінгі) – өз алдына сөйлем іспетті. Сырым бұл монологінде «қырық күн» деп бөліп айту арқылы Қарагөздің қазасын, ол қазаның халық дәстүрі бойынша белгілі бір меже-мерзімі өткенін (қырқы өткенін) білдіреді де сол уақыттың ішіндегі өзінің жан күйінішін

баяндайды. Қаралы қайғымен, жылаумен дегендердің арасындағы пауза бірыңғай мүшелерді ажыратады. Қырық, күн өтті дегеннен кейінгі пауза сөйлемнің соңындағы дауыс үзілісін танытады. Келесі екі пауза тағы да бірыңғай мүшелерді ажыратады да деп едім дегеннен кейін сөйлем аяқталады. Ал мен арсыз дегеннің екі жағынан паузаның болуы оның орны ауысқан, логикалық екпін түскен бастауыш екеніне байланысты. Тірімін, кімді күтем, нені медеу қылам, не тілеймін дегендердің арасындағы пауза олардың бірыңғай баяндауыштар екендігіне байланысты.

Міне, сөйлем ішінде осы тәріздес ырғақтық топтардың ара-жігінен өзге тұстарда да паузалар болады екен. Бұл паузалардың басым көпшілігі ырғақтық топтардың жігіне сай келеді.

Сөйлеу үстінде сөздер мынадай сәттерде бір ырғақпен айтылып, топ құрайды.

1. Анықтауыш пен анықталатын сөздер бір деммен айтылады да бір топқа енеді. Мысалы, қалқан құлақ, шегір көз, қара қарындаш, ақ ерке, тас жол, аямас жау, алты ай, қара аспан, ақ орамал, екі қап дегендердің алдыңғы сөздері (қалқан, шегір т.б.) – заттың түрін, түсін, сипатын, қасиетін, тегін білдіретін анықтауыштар, соңғылары – анықталып тұрған сөздер. Мұндай бір ырғақты сөз топтарының компоненттері (құрамды бөлшектері) бір-біріне ықпалын тигізеді, сондықтан олардың жазылуы мен айтылуы бірдей түсе бермейді.

Әдебиеттер:

1. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы) - Астана 2000: "Елорда" баспасы, 532 б.
2. Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия - Алматы 2018, 250 б.
3. Тымболова А. О. - Драмалық шығармалар тіліндегі фонетикалық және синтаксистік микропоэтика - ҚазҰУ хабаршысы, филология сериясы, Алматы 2010

Дәріс сабақтарына әдістемелік нұсқау

«Орфография және пунктуация» - таңдау пәні қазіргі қазақ тілі курсының маңызды құрамдас бөлігі болғандықтан, өзіндік нысаны, ішкі мазмұны, пәндік мәселелер көкжиегімен ерекшеленіп отыруы тиіс. Емле және пунктуация ережелерін меңгеру арқылы білім алушылардың сауатты жаза білуге үйрету ескеріліп отырады.